

सेमिस्टर-४ : पेपर-२
महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा

१.	सामाजिक सुधारणांचा प्रारंभ	१०१
२.	स्त्री सुधारक	१२३
३.	समाज सुधारक	१४४
४.	शैक्षणिक सुधारक	१६७

सामाजिक सुधारणांचा प्रारंभ

अनुक्रमणिका :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ सामाजिक परिस्थिती

१.२.२ परमहंस मंडळी (परमहंस सभा)

१.२.३ प्रार्थना समाज

१.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.५ सारांश

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१.७ संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास खालील उद्दिष्टे पूर्ण करता येतील.

- एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील महाराष्ट्राचे भौगोलिक वेगळेपण ज्ञात होईल.
- महाराष्ट्राचा प्राचीन काळापासूनचा इतिहास, येथील राजवंश व इतर सत्ता आणि इंग्रज सरकारचा महाराष्ट्रावर अंमल प्रस्थापित होणे इत्यादी घटकांचा परिचय होईल.
- एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीचे आकलन होईल.
- परमहंस मंडळी (परमहंस सभा) या संस्थेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी, तत्त्वप्रणाली आणि कामगिरी इत्यादीचा परिचय होईल.
- प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेमागील प्रेरणा, तत्त्वे, कार्यप्रणाली आणि धार्मिक सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य इत्यादी घटकांचे ज्ञान होईल.

१.१ प्रास्ताविक :

एकोणिसावे शतक महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनात अनेक दृष्टीने स्थित्यंतराचे शतक ठरले. इ.स. १८१८ मध्ये मराठेशाहीचा अस्त झाला आणि महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरू होऊन ती स्थिर झाली. या राजकीय परिवर्तनाचे दूरगामी परिणाम येथील समाजजीवनाच्या सर्वच अंगावर झाले. पेशवेकालीन राजकीय जीवनातील अस्थैर्य, अराजकता आणि अशांततेची परिस्थिती नष्ट होऊन इंग्रजांच्या सुनियोजित व सुव्यवस्थित अशा कार्यक्षम शासन व्यवस्थेस सुरुवात झाली. आधुनिक शस्त्रे आणि शास्त्रे, नवीन सामाजिक व्यवस्था, उत्पादनाची नवी साधने व शक्ती, विविध स्वरूपाची वस्तुनिष्ठ माहिती आणि नवे विचार प्रवाह इत्यादी घटकांमुळे पुरोगामी बनलेल्या इंग्रज राज्यकर्त्यांनी येथील प्रजेवर एक वेगळा प्रयोग सुरू केला. परिणामी अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी परंपरा आणि जातीव्यवस्था यांनी बद्ध असलेल्या समाजाला सामाजिक समतेचा साक्षात्कार झाला. इंग्रजी राजवटीचा प्रारंभ हा जुन्या मूल्यांचा अस्त ठरला आणि नव्या विचारांचे वारे वाहू लागले. महाराष्ट्रीयन समाज एका नव्या संक्रमण अवस्थेतून वाटचाल करू लागला. या परिवर्तनामुळे येथील धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन ढवळून निघाले. तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी यांच्या मते, “इंग्रजी राज्याचे आधुनिक शिक्षण, भौतिक सुधारणा आणि सुधारलेली राज्यव्यवस्था यांची स्थापना करून इंग्रजांनी भारतातील काल्पनिक विश्वाला भूकंपाचा हादरा दिला.” पाश्चात्यांचे आधुनिक, वैज्ञानिक, प्रगत व पुरोगामी विचार आत्मसात करणे, येथील समाजाला जड गेले. असे असले तरी पाश्चिमात्य विचार व परिवर्तनाला येथील समाज पूर्णपणे विरोधही करू शकला नाही. त्यामुळे एक प्रकारची वैचारिक कोंडी निर्माण झाली. ही वैचारिक कोंडी फोडण्याचे कार्य एकोणिसाव्या शतकात केल्यामुळे हे शतक महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनात महत्त्वपूर्ण ठरले. इंग्रजी सत्तेचे राजकीय स्वरूप वेगळे व आकर्षक असले तरी या मागचा त्यांचा आर्थिक हेतू वेगळाच आहे याची जाणीव नवशिक्षितांना याच काळात झाली. इंग्रजांची विज्ञान निष्ठा, शिक्षण व्यवस्था व जीवन पद्धतीचे येथील नवशिक्षितांना आकर्षण वाटू लागले. आपली राजवट व इंग्रजांची राजवट, पौरात्य व पाश्चात्य कुटुंब व्यवस्था, तेथील सामाजिक समता आणि त्या तुलनेत आपल्या देशातील टोकाची जाती व्यवस्था, आचारां-विचारातील बंधने, संकुचित वृत्ती यामधील तफावत त्यांच्या लक्षात येऊ लागली. आणि त्यांनी आपल्या कुवतीनुसार महाराष्ट्रीयन समाजाच्या जगण्याच्या, विचार करण्याच्या पद्धतीत बदल घडवून आणण्याचा निर्धार केला. त्यातूनच प्रबोधनाला सुरुवात झाली. म्हणूनच या शतकाच्या प्रारंभीच्या सामाजिक परिस्थितीचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

● महाराष्ट्र : भौगोलिक वैशिष्ट्य :

महाराष्ट्र हा डोंगरदऱ्यांचा पठारांचा व छोट्या छोट्या नद्यांच्या काठचा सुपीक खोऱ्याचा प्रदेश आहे. सह्याद्रीच्या असंख्य डोंगर रांगा, उंच शिखरे, खोल दऱ्या, घनदाट अरण्ये व त्यातील हिंस्र श्वापदे इत्यादींमुळे निर्माण झालेली दुर्गमता हे महाराष्ट्राचे खास भौगोलिक वेगळेपण आहे. त्यामुळेच स्वराज्य स्थापनेचा पहिला प्रयत्न येथे झाला आणि आपले स्वातंत्र्य टिकविण्याचा प्रयत्न या प्रदेशाच्या भौगोलिकतेमुळेच शक्य झाला. यामुळेच इस्लामी सत्तेचे वर्चस्व उत्तर भारतात प्रस्थापित होण्यास इ. सनाच्या आठव्या शतकात सुरुवात झाली

असली तरी महाराष्ट्रावर आपले राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्यास त्यांना इ. सनाच्या चौदाव्या शतकापर्यंत तर किनाऱ्यापासून वीस-पंचवीस मैलांवर चार हजार उंचीचा प्रदेश, काही ठिकाणी पंधरा ते पंचवीस इंच पाऊस, काही ठिकाणी २५० ते ३०० इंच पाऊस खोरी, काही ठिकाणी नापीक प्रदेश तर काही ठिकाणी काळी कसदार जमीन अशा विविधतेने महाराष्ट्र नटलेला आहे.

आजच्या महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती भाषावर प्रांतरचनेच्या तत्वानुसार १ मे, १९६० रोजी झाली. महाराष्ट्राच्या उत्तरेस गुजरात व मध्य प्रदेश, पूर्वेस मध्य प्रदेश व आंध्र प्रदेश, दक्षिणेस आंध्र प्रदेश, कर्नाटक व गोवा ही राज्ये आहेत. पश्चिमेला अरबी समुद्र आहे. आजच्या महाराष्ट्र राज्याचे कोकण, देश, विदर्भ व मराठवाडा हे चार प्रमुख विभाग आहेत. त्यापैकी कोकण व देश या विभागांचा इंग्रजी राजवटीत मुंबई इलाख्यात समावेश केलेला होता. विदर्भचा प्रदेश मध्य प्रांत व बिदर या राज्यांशी जोडला होता तर मराठवाड्याचा समावेश निजामाच्या हैदराबाद संस्थानात होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन त्यात मराठी भाषिक प्रदेशांचा समावेश करण्यात आला.

● महाराष्ट्राचा इतिहास :

आधुनिक काळात करण्यात आलेल्या उत्खनन व संशोधनावरून महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती मिळते. गोदावरी व प्रवरा नद्यांच्या काठी नाशिक व गंगावाडी येथे अश्मयुगीन वसाहतींचे संदर्भ मिळतात. संगमेश्वर जवळ जोर्वे, कोल्हापूरमधील ब्रह्मपूरी, कराड या प्राचीन मानवी वसाहती समाज व त्यांच्या सांस्कृतिक प्रगतीची माहिती देणारी ठिकाणे आहेत. महाराष्ट्राची भूमी प्राचीन काळी दंडकारण्य म्हणून ओळखली जात होती. या प्रदेशातील स्थायिक लोक मरहट्ट, मरहठ्ठ, महारठ्ठ अशा वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाऊ लागले. यावरून या प्रदेशाला महाराष्ट्र हे नाव प्राप्त झाले असावे. मराठी ही महाराष्ट्राची लोकभाषा होय.

अशोकाच्या शिलालेखात आलेल्या वर्णनावरून इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकात मौर्य साम्राज्य महाराष्ट्राच्या काही भागात पसरले होते. त्यानंतर इ.स. पूर्व २३० ते इसवीसन २३० पर्यंत येथे सातवाहनांची सत्ता होती. गोदावरीचे खोरे हा या साम्राज्याचा गाभा व प्रतिष्ठान (पैठण) ही राजधानी होती. त्यानंतर महाराष्ट्रात वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकुट, यादव इत्यादी राजघराण्यांनी राज्य केले. १२९४ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीने देवगीरीच्या यादवांचा पराभव करून महाराष्ट्रात प्रथमच इस्लामी सत्तेचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. त्यानंतरच बहामनी राज्याने इस्लामी सत्तेला बळकटी आणली. पुढे इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकाच्या शेवटी बहामनी राज्याचे विघटन होऊन वऱ्हाडची इमादशाही, अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही, बीदरची बरीदशाही व गोवळकोंड्याची कुतुबशाही अशी स्वतंत्र राज्ये उदयास आली. येथील इस्लामी सत्ताधीशांनी मराठा सरदारांच्या मदतीने आपली सत्ता टिकवली व वाढवली.

प्रतिकारहीन बनलेल्या येथील हिंदू समाजावर या इस्लामी राजवटींनी अन्याय, अत्याचार, जुलूम व जबरदस्ती केली. सतराव्या शतकात अशा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वतंत्र

राज्याची, स्वराज्याची स्थापना केली. स्वराज्याची स्थापना ही महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनात बदल घडवून आणणारी क्रांतिकारी घटना ठरली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठमोळ्या माणसांचे संघटन करून त्यांना स्वातंत्र्याच्या विचाराने भारावून स्वराज्य, स्वधर्म, स्वदेश, स्व-संस्कृती व स्वभाषेच्या रक्षणासाठी लढण्याची प्रेरणा दिली. आदिलशाही, कुतुबशाही, मुघल यासारख्या एतदेशीय व पोर्तुगिज, सिद्धी, इंग्रज इत्यादी परकीय सत्तांशी संघर्ष करून मराठी सत्तेला स्थिर पायावर उभे केले. त्यानंतर छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज आणि महाराणी ताराबाई यांनी दैदिप्यमान स्वातंत्र्यसंग्राम उभारून मुघल बादशहा औरंगजेब याचा प्रतिकार करून स्वराज्य अबादित राखले. पुढे छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळापासून छत्रपतींच्या सत्ता व अधिकारांचा संकोच होऊन पेशवे प्रबळ बनले. पेशवाईच्या सुरुवातीस मराठ्यांच्या सत्तेचा विस्तार उत्तर भारतात होऊन मराठी सत्तेला श्रेष्ठ व सामर्थ्यशाली सत्ता म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. त्यानंतरच्या काळात इ.स. १७६१ च्या पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर मराठी सत्तेला उतरती कळा लागली.

● इंग्रजी सत्तेचा उदय व विस्तार :

इंग्लंड मधील काही व्यापाऱ्यांनी ३१ डिसेंबर, १६०० रोजी लंडन येथे पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्यासाठी ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केली. इंग्रज भारतात प्रथम व्यापाराच्या हेतूने आले. ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात सुरत, मद्रास, मुंबई व कलकत्ता इत्यादी ठिकाणी आपल्या वखारी स्थापन करून व्यापारास सुरुवात केली. व्यापार वृद्धीसाठी येथील राजकीय सत्ता आपल्या हाती असणे आवश्यक आहे याची जाणीव त्यांना झाली. हिंदुस्थान मध्ये प्रभावी मध्यवर्ती सत्तेचा अभाव, एतदेशीय सत्तांमधील परस्पर संघर्ष, त्यातून आलेली दुर्बलता या बाबी इंग्रजांना अनुकूल ठरल्या. इ.स. १७०५ मध्ये प्लासीच्या लढाईत विजय मिळवून त्यांनी बंगालमध्ये आपल्या राजकीय सत्तेचा पाया घातला. इंग्रजांनी फ्रेंच, डच व पोर्तुगीज या युरोपियन स्पर्धकांनाही पराभूत केले. लॉर्ड वेलस्ली याने इंग्रजी सत्तेच्या विस्तारासाठी आक्रमक धोरणाचा स्वीकार करून तैनाती फौज पत्करण्यास अनेक सत्ताधीशांना भाग पाडले. वॉरन हेस्टिंग याने विलीनीकरणाचे धोरण अवलंबून अनेक राज्ये खालसा केली.

भारतात अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजांना विरोध करणारी मराठ्यांची एकमेव सत्ता होती. पण याच शतकाच्या शेवटच्या शतकात सवाई माधवराव, महादजी शिंदे, नाना फडणवीस इत्यादी कर्त्या पुरुषांच्या मृत्युने पेशवाईतील कर्तबगार पिढी संपली. अंगी कर्तृत्व नसलेल्या दुसऱ्या बाजीराव पेशवा याने शिंदे, भोसले व होळकर इत्यादी सरदारांबरोबर वैर पत्करले. त्याने सन १८०२ मध्ये इंग्रजांबरोबर वसईचा तह करून, तैनाती फौज स्वीकारली व आपले स्वातंत्र्यही गमावले. इ.स. १८१८ मध्ये इंग्रजांनी पेशव्यांची उरली सुरली सत्ता संपुष्टात आणली आणि महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरू झाला.

१.२ विषय विवेचन :

१.२.१ एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीची सामाजिक परिस्थिती :

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील समाजात वर्णव्यवस्था व जाती व्यवस्थेतील कडक निर्बंधांना विशेष

महत्त्व प्राप्त झाले होते. माणसाच्या अथांग बुद्धीला चतुर्वर्ग, चिंतामणी, निर्णयसिंधू, धर्मसिंधु इत्यादी ग्रंथांनी जखडून टाकले होते. वैज्ञानिक दृष्टिकोण व बुद्धीप्रामाण्यवाद यापेक्षा समाज जीवनातील चालीरीती, रूढी, परंपरा व ग्रंथ प्रामाण्याला विशेष महत्त्व होते. धर्ममार्तंड आणि वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे गावे दुभंगून एका वेशीच्या आतील गाव व वेशीच्या बाहेरील दुसरे गाव अशी स्थिती बनली होती. त्यामुळे गावाबरोबरच माणसांची मनेही दुभंगलेली होती. अस्पृश्यांचे पाणवठे व मसनवटे वेगवेगळी होती. त्यामुळे गावाबरोबरच माणसांची मनेही बंदिस्त केला होता. या परिस्थितीबद्दल कुमार केतकर आगरकरांचे विधान उद्धृत करताना लिहितात, “आमची गृहपद्धती, आमची शास्त्रे, आमच्या कला, आमचे वर्ण संबंध, आमच्या चालिरिती इंग्रज येईपर्यंत आमचे सारे व्यक्तीजीवन व राष्ट्रजीवन ठशात घालून ओतलेल्या पोलादासारखे किंवा निर्भिड शृंगलाबद्ध बंदिवानासारखे अथवा उदकाचा नित्य आघाताने झालेल्या लाकडासारखे किंवा हडकासारखे शेकडो वर्षे होऊन राहिले.”

१) धार्मिक स्थिती :

या काळातील समाज जीवनावर धार्मिक आचार व विचारांचा मोठा प्रभाव होता. धर्माची मूलभूत तत्त्वे बाजूला पडून धार्मिक आचार, परंपरा, कर्मकांड व व्रतवैकल्ये यांना अतिरेकी महत्त्व प्राप्त झाले होते. यामुळे पापक्षालन होऊन देव-देवतांची कृपा प्राप्त होते असा विचार रूढ झाला होता. धर्मगुरु, शास्त्री, पंडित इत्यादी उच्चवर्णीयांना सुद्धा खऱ्या धर्माचा व धर्म तत्त्वांचा विसर पडला होता. तंत्र-मंत्र, जादूटोणा, भूतपिशाच विद्या यांना महत्त्व प्राप्त झाले होते. तंत्रमंत्र, अनुष्ठाने, ब्राह्मणभोजने, दक्षिणा यावर लाखो रुपयांची उधळपट्टी केली जात होती. समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये यांचा पुरोहित आपल्या फायद्यासाठी उपयोग करून घेत होते. प्रसिद्ध समाजसुधारक लोकहितवादी यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी दिसणाऱ्या धार्मिक स्थिती विषयी म्हटले आहे “हिंदू लोकांत सांप्रत अनाचार फार माजला आहे. निरर्थक कामे व ढोंग फार होऊन त्यातील बीजरूपी जी नीती तीच भ्रष्ट झाली आहे. आता जो धर्म चालला आहे तो धर्म नव्हे हा बेबंद गोंधळ आहे. लोकनीती नाहीशी झाली व धर्म बुडाला असे म्हणतात. पण मला धर्म कोठेच दिसत नाही.” थोडक्यात एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी बुद्धिप्रामाण्यवादापेक्षा अंधश्रद्धा, रूढी व परंपरा यांना जास्त महत्त्व आले होते. हिंदू धर्मात अनेक पंथ-उपपंथांचा उदय झाला होता. शाक्त पंथासारख्या काही अघोरी पंथांना सुद्धा समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. अशाप्रकारे अनेक अनिष्ट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, अयोग्य आचार व विचार यांनी तत्कालीन महाराष्ट्रातील धार्मिक जीवन झाकोळलेले होते.

२) जातीव्यवस्था :

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रात जातिव्यवस्थेचा मोठा प्रभाव होता. वैदिक काळातील वर्णव्यवस्थेचे कालांतराने जातीव्यवस्थेत रूपांतर झाले. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र अशा वर्णामधून पुढे विविध जाती व उपजाती उदयास आल्या. वैदिक काळातील वर्णव्यवस्था कर्मावर आधारित असून परिवर्तनीय होती. मात्र जातीव्यवस्था जन्मावर आधारित असून अपरिवर्तनीय होती. मनुष्य ज्या जातीत जन्मास आला ती त्याची जात ठरत असे. जाती बरोबरच त्याचा व्यवसायही निश्चित होत असे. त्याला जात बदलता येत नसे. जातीअंतर्गतच रोटी-बेटी व्यवहार ही चालत. त्याचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीस जातीबहिष्कृत केले जाई.

जातिव्यवस्थेने वैशिष्ट्यपूर्ण अशी एक उतरंडच तयार केली होती. समाजात प्रत्येक जातीला विशिष्ट सामाजिक स्थान होते. या स्थानानुसारच प्रत्येक जातीला सामाजिक हक्क, अधिकार व कर्तव्ये लाभली होती. ब्राह्मण व मराठा या उच्च जातींना अनेक प्रकारचे विशेषाधिकार मिळाले होते, तर कनिष्ठ व नीच जातीच्या लोकांना मूलभूत मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले होते. त्यांना विकासाची कोणतीही संधी मिळू शकत नव्हती. त्यांच्यावर कडक व जाचक बंधने लादली होती. या बंधनांचे उल्लंघन करणाऱ्यांवर सामाजिक बहिष्कार टाकून जातीबहिष्कृत केले जाई.

ब्राह्मण स्वतःला इतर सर्व जातींच्या लोकांपेक्षा श्रेष्ठ व उच्च समजत तर इतर जमातीतील लोकांना तुच्छतेची वागणूक देत. ब्राह्मणांची सेवा करणे हा शुद्रांचा धर्म समजला जाई. धर्माच्या नावावर त्यांचे आत्यंतिक शोषण केले जाई. या काळात सर्वच जातींमध्ये संघर्ष चालू होता. ब्राह्मण-ब्राह्मण, ब्राह्मण-मराठा व मराठा-बहुजन जाती इत्यादींमध्ये श्रेष्ठत्वासाठी तंटे व संघर्ष होत असत. अशाप्रकारे जातिव्यवस्थेने तत्कालीन समाज जीवन पोखरून गेले होते.

३) अस्पृश्यता :

वैदिक काळातील वर्णव्यवस्था अपरिवर्तनीय बनून त्यातून जाती व्यवस्था उदयास आली. अस्पृश्यता हे या जातीव्यवस्थेच्या विषवृक्षाला आलेले विषारी फळ होय. एकोणिसाव्या शतकात धर्मशास्त्र, स्मृती व पूराणांचा प्रभाव हिंदू समाज व्यवहार व समाज रचनेवर होता. त्यांनी हिंदू समाज व समाज व्यवहार जखडून बांधून टाकले होते. शूद्रांना अस्पृश्य समजले जात होते. अस्पृश्य जातींमधील महार, मांग, चांभार या प्रमुख जाती होत्या. अस्पृश्य म्हणून त्यांना गावकुसाबाहेर कायमचे वस्ती करून रहावे लागे. त्यांना अत्यंत हीन दर्जाची कामे दिली जात. ती कामे करण्यात यांच्याकडून काही कसूर झाली तर अत्यंत कठोर शिक्षा केल्या जात. उच्च जातीच्या लोकांना अस्पृश्यांच्या स्पर्शाने विटाळ होत असे. म्हणून गावात फिरतांना त्यांच्यावर अनेक बंधने लादली होती. त्यांना पुण्यासारख्या गावात मडके व कमरेस झाडाची फांदी बांधून फिरावे लागे. सार्वजनिक इमारती, देवालये, पाणवठे इत्यादी ठिकाणी त्यांना प्रवेशबंदी होती. त्यांना शैक्षणिक, सामाजिक व धार्मिक अधिकार नाकारण्यात आले होते.

४) गुलामगिरी (दास-दासी) :

सामाजिक दृष्ट्या मानवतेला काळीमा फासणारी गुलामगिरीची (दास-दासी) पद्धत एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात घट्ट रुजलेली होती. उत्तर वैदिक काळामध्ये दास हा शब्द गुलाम या अर्थाने सरसकट वापरण्यात येऊ लागला. वंशपरंपरागत मालकाची सेवा करणारे व बाजारात जाऊन जनावरांप्रमाणे खरेदी-विक्री करून मिळणारे गुलाम असे गुलामांचे दोन प्रकार होते. त्यांना दास-दासी, बटकी, कसबीणी इत्यादी नावाने ओळखले जाई. सरदार, जहागीरदार, राजे व त्यांचा दरबार यांच्या पदरी हे दास-दासी असत. त्यांना सर्व प्रकारची (शेतीकाम, घरकाम इत्यादी) कामे करावी लागत. गुलामांना मोबदला देऊन किंवा पर्यायी व्यक्ती देऊन मुक्तता करून घेता येत असे. गुलाम म्हातारे झाल्यावर मालक त्यांची दास्यातून मुक्तता करीत असत. एकोणिसाव्या

शतकाच्या प्रारंभी गुलामगिरीची तीव्रता जास्त आढळते. पुढे इंग्रजांनी सन १८२७ मध्ये गुलामगिरीची प्रथा बंद करणारा कायदा संमत केला.

५) वेठबिगार :

वेठबिगारीची पद्धत प्राचीन भारतात अस्तित्वात होती. राजेशाही शासनव्यवस्थेमध्ये ज्यांची कर देण्याची ऐपत नसे त्यांना करा ऐवजी काही काळापुरते विनावेतनावर काम करावे लागे. या विनावेतन काम करण्याच्या पद्धतीला पुढे वेठबिगारी असे संबोधले जाऊ लागले. अतिशूद्र जातीतील लोकांना वेठबिगार म्हणून वापरले जाई. त्यांना सरकारी बांधकाम, रस्ते, दुरुस्ती कुरणातील गवत कापणे, इनामदार, जहागीरदार देशमुख, पाटील इत्यादी वतनदारांच्या घरी कामे करणे अशा कामासाठी फुकट राबवून घेतले जाई. छत्रपती, पेशवे, सरदार जेव्हा शिकार, प्रवास व तीर्थक्षेत्रास जात तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची, राहण्याची, साहित्याची, जेवणखाण व पाण्याची सोय करण्यासाठी कुंभार, सुतार, गुरव, लोहार इत्यादी जातींच्या लोकांना वेठबिगार म्हणून राबावे लागे. थोडक्यात महाराष्ट्रात वेठबिगार पद्धतीने शूद्र व अतिशूद्र जातींना विनावेतन श्रम करावयास लावून त्यांची पिळवणूक केली जात असल्याचे स्पष्ट होते.

६) अंधश्रद्धा :

पेशवेकाळात व्रतवैकल्ये, भोळसट समजूती व अंधश्रद्धेला उत आला होता. दाने, व्रते, अनुष्ठाने, उपवास केल्याने परमेश्वराची कृपा होते अशी समजूत समाजात दृढ होती. मंत्र तंत्र, पायगूण, शकुन-अपशकुन यावर लोकांचा विश्वास होता. अंगात येणे, समुद्र पर्यटनास बंदी असणे, नरबळी देणे यासारख्या कुप्रथांनी समाजात ठाण मांडले होते. भूतबाधा, चेटूक, जारण-मारण-तारण, जादूटोणा यावर अज्ञानी लोकांचा विश्वास होता. तत्कालीन पुरोहितवर्गाने स्वस्वार्थासाठी सामान्य माणसाला कर्मकांडात अडकवून ठेवले जात होते. तसेच धर्माच्या नावाखाली त्यांची फसवणूक केली जात होती.

७) स्त्रीजीवन :

कोणत्याही समाजाची संस्कृती श्रेष्ठ आहे किंवा नाही हे त्या समाजातील स्त्री जीवन कसे आहे यावर ठरत असते. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रातील समाज व्यवस्था, पुरुषप्रधान होती. स्त्रियांचे जीवन हे धर्मशास्त्रे, रूढी परंपरा, चालीरिती यांच्या बंधनात सर्व बाजूंनी जखडले गेल्याने अत्यंत वाईट व करूणाजनक होते. स्त्रिकडे वस्तू म्हणूनच पाहिले जाई. तिला आचार व विचार यांचे स्वातंत्र्य नव्हते. तिला शिक्षणाचे तसेच धर्मकार्य करण्याचे अधिकार नव्हते. संस्कार विधींमध्ये तिला शुद्रासारखी वागणूक दिली जाई. चूल आणि मूल हीच तिची मूलभूत कर्तव्ये मानली जात. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रातील जीवन पुढील प्रमाणे होते.

अ) बालविवाह :

पेशवाई काळातील सर्वात प्रचलित सर्वमान्य विवाह प्रकार म्हणजे बालविवाह होय. मुलीचा विवाह वयाच्या आठ ते नऊ वर्षापर्यंत केला जाई. मुलीचा विवाह नऊ वर्षापर्यंत झाला नाही तर तो अधर्म मानला

जाई. मुलाचे विवाहाचे वय बारा ते तेरा वर्ष इतके होते. बालविवाहामुळे मुलींमध्ये अकाली वैधव्य येण्याचे प्रमाण जास्त असे. शिवाय लहान वयातच मातृत्व लादले जात असल्याने प्रसूती काळातच स्त्रियांचा मृत्यू होण्याचे प्रमाण जास्त होते. अल्पवयातच संसाराचा भार अंगावर पडणे तसेच शारीरिक आणि मानसिक ताण असह्य होणे यामुळे पुढे व्याधीग्रस्त होण्याचे प्रमाण स्त्रियांमध्ये जास्त होते.

ब) सती पद्धती :

हिंदू समाजात प्राचीन काळापासून सती पद्धती प्रचलित होती या प्रथेप्रमाणे हिंदू स्त्री आपल्या पतीच्या मृत्यूनंतर त्याच्या प्रेताबरोबर सहगमन करीत असे. कालांतराने या प्रथेला धार्मिक दृष्ट्या महत्त्व आले. सती पद्धती वरिष्ठ जातींमध्ये अस्तित्वात होती. एखादी स्त्री सती जाण्यास तयार नसेल तर तिला सक्तीने सती जाण्यास भाग पाडले जाई. सती जाणाऱ्या विधवा स्त्रियांची स्थिती करून व केविलवाणी होत असे. सती पद्धती म्हणजे स्त्री जीवनाला मोठा शाप होता.

क) विधवा विवाहास बंदी :

वैधव्य ही त्याकाळी स्त्रियांसाठी मोठी आपत्ती असून स्त्रीच्या मागील जन्मांच्या पापांचे वैधव्य हे फळ असल्याची समाजात समजूत होती. ब्राह्मण समाज व १६ कुळी क्षत्रिय मराठा यांच्यात विधवांच्या विवाहास बंदी होती. शुद्र अतिशुद्र समाजात विधवांचे विवाह होत असत, मात्र उच्चवर्णीयांच्या प्रथेचे अनुकरण करण्याच्या मानसिकेतमुळे त्यांच्यातही विधवा स्त्रियांच्या विवाहाचे प्रमाण अत्यल्प होते. युद्धजन्य स्थिती, कुपोषण, आरोग्यविषयक सोयींचा अभाव, साथीचे रोग व बालविवाह इत्यादीमुळे स्त्रियांवर वैधव्याचे संकट कोसळत असे. अशा विधवा स्त्री पुढे दोनच पर्याय उपलब्ध असत. ते म्हणजे वैधव्य पालन करणे किंवा मृत पतीबरोबर सहगमन करणे होय. अशा विधवा स्त्रियांना अत्यंत अपमानास्पद जिणे जगावे लागे. त्यांना धार्मिक विधींमध्ये सहभाग घेता येत नसे. सामाजिक उत्सव, सण समारंभ इत्यादींमध्ये ही सहभागी होता येत नसे. थोडक्यात त्यांना आयुष्यभर जवळ-जवळ वाळीत टाकलेले जीवन जगावे लागत असे.

ड) केशवपन :

पेशवाई काळात स्त्रियांची अवस्था अत्यंत हलाखीची बनली होती. विधवा स्त्रियांना अत्यंत अपमानास्पद जीवन कंठावे लागे. त्यांना उत्तम वस्त्र, अलंकार व सग्रास भोजन वर्ज्य होते. ब्राह्मण समाजात विधवा स्त्रीचे केशवपन व मुंडन करण्याची प्रथा होती. केशवपन केल्याने ती विद्रूप दिसावी व तिच्याकडे कोणाचेही लक्ष जाऊ नये हा त्यामागील हेतू असावा. वास्तविक या प्रथेला कोणताही शास्त्राधार नव्हता. पण तरीही ब्राह्मण व उच्चकुलीन वर्गांमधील सर्व कुटुंबातील विधवा स्त्रियांचे केशवपन केले जात असे.

इ) बहुपत्नीकत्व :

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी बहुपत्नीकत्वाची चाल मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होती. राजे, सरदार, जहागीरदार, वतनदार व त्यांचे नातेवाईक इत्यादींमध्ये ही प्रथा मोठ्या प्रमाणात चालू होती. हे लोक कमीत कमी दोन किंवा दोन पेशा जास्त स्त्रियांशी विवाह करीत. विवाहित पत्नी असतानाही काही वेळा ते अंगवस्त्रही ठेवत असत. सामाजिक जीवनात एकापेशा जास्त बायका असणे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाई.

ई) पडदा पद्धती :

पेशवेकाळात उच्चवर्णीयांमध्ये पडदा पद्धती अस्तित्वात होती. घरात परपुरुषांसमोर व घराबाहेर पडताना सर्वासमोर स्त्रियांना आपले तोंड व अंग पदराने झाकून घ्यावे लागे. यालाच पडदा किंवा घोषा पद्धत म्हणत. भारतात मुस्लिम आक्रमणे सुरू झाल्यानंतरच्या काळात त्या राज्यकर्त्यांच्या अनुकरणातून ही पद्धत राजघराणी, सरदार घराणी व उच्च कुलीन श्रीमंत कुटुंबे यांमध्ये सुरू झाली. या पडदा पद्धतीमुळे स्त्रियांना घरातही मोकळेपणाने वावरता येत नसे. त्यांना अंधाऱ्या जागेत व चार भिंतीत कोंडून राहावे लागे. त्यांना मोकळी हवा व सूर्यप्रकाश यांचा लाभ होत नसे. त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होत असत.

उ) वेश्या व्यवसाय :

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी समाजात मुरळी, देवदासी, गणिका इत्यादींची संख्या मोठी होती. काही बहुजन जातींमध्ये जन्माला आलेले पहिले मूल देवास वाहण्याची प्रथा होती. देवाला वाहिलेल्या मुलींना मुरळी, देवदासी त्यांना विवाह करता येत नसे. देवाची सेवा करणे हे त्यांचे कर्तव्य असले तरी त्या अनेकांच्या वासनेची शिकार होत असत. यातील बऱ्याच स्त्रिया नाईलाजाने वेश्याव्यवसायाकडे वळत.

गणीकांना नाच-गाणे करून पुरुषांचे मनोरंजन करावे लागे. त्यांच्यातील तारुण्य व आकर्षण ओसरल्यावर नाईलाजाने वेश्या व्यवसायाकडे वळण्याची पाळी येत असे.

थोडक्यात एकोणिसाव्या शतकात, महाराष्ट्रातील समाज आधुनिक विचार व बुद्धिप्रामाण्यवादापासून शेकडो योजने, दूर होता. अस्पृश्यता, बालविवाह, बाल-जरठ विवाह, बहुपत्नीकत्व, कर्मकांड अशा अनेक अयोग्य परंपरा समाजात प्रचलित होत्या. मूलभूत स्वातंत्र्य, सामाजिक समता, बंधुभाव, पुरोगामी विचार या बाबी स्विकारण्यास या समाजाची तयारी नव्हती. परिवर्तनाची चाहूल घेण्याचे भान नसल्याने समाजाने नव्या सुधारणांकडे पाठ फिरवली होती. त्यामुळे समाजातील निष्क्रियता वाढीस लागून समाजाची सर्व बाजूंनी अधोगतीकडे वाटचाल चालू होती. परिणामी इंग्रजी सत्तेने या समाजाभोवती आपले पाश टाकून त्यास गुलाम बनवले, आणि आपला अंमल सुरू केला.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) वैदिक काळात वर्णव्यवस्थेचे कालांतराने कोणत्या व्यवस्थेत रूपांतर झाले?
- २) समाजामध्ये कोणत्या वर्गाचे जीवन अतिशय कष्टमय होते?
- ३) गुलामगिरीची प्रथा कोणी बंद केली?
- ४) पेशवाई काळात कोणत्या स्त्रियांचे केशवपन केले जाई?
- ५) हिंदू समाजात सती प्रथा केव्हापासून प्रचलित होती?

ब) खालील उपप्रश्नामध्ये विधाने व पर्याय दिले आहेत योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

१. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रात जातीला विशेषाधिकार होते.
अ) क्षत्रिय ब) ब्राह्मण क) शूद्र ड) वैश्य
२. अतिशूद्र जातीतील लोकांना म्हणून वापरले जाई.
अ) वेठबिगार ब) कामगार क) मजूर ड) दास
३. वैदिक काळातील वर्णव्यवस्था कालांतराने बनली.
अ) लवचिक ब) परिवर्तनीय क) अपरिवर्तनीय ड) ताठर
४. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था होती.
अ) पुरुष प्रधान ब) स्त्री प्रधान क) पुरोहित प्रधान क) यापैकी नाही.
५. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रात मुलींचा विवाह वयात केला जाई.
अ) सात ते आठ वर्षे ब) आठ ते नऊ वर्षे
क) नऊ ते दहा वर्षे ड) दहा ते आकरा वर्षे

१.२.२ परमहंस मंडळी :

भारतातील इंग्रजी राजवटीचे येथील समाजजीवनावर दुरगामी परिणाम घडून आले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात प्रबोधनाला सुरुवात झाली. इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमातून आधुनिक पाश्चात्य विचार येथील नवशिक्षित तरुणांपर्यंत पोहोचले. आपल्या समाजात व धर्मात निर्माण झालेल्या अनिष्ट रूढी, परंपरा व प्रथा यामुळे निर्माण झालेल्या विकृती व दोष दूर करण्याची गरज त्यांना भासू लागली. अशा समाजसुधारकांनी सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या चळवळी हाती घेऊन संघटनात्मक कार्य सुरू केले.

● परमहंस मंडळी (परमहंस सभा) स्थापना :

दादोबा पांडुरंग तरखडकर यांनी परमहंस मंडळी किंवा परमहंस सभा नावाची संस्था स्थापन केली. ही संस्था स्थापन करण्याची प्रेरणा त्यांना मानवधर्मसभा या संस्थेमुळे मिळाली. या संस्थेची स्थापना दादोबा पांडुरंग व दुर्गाराम मंझाराम यांनी केली होती. सर्व धर्मातील चांगली तत्त्वे निवडून एक मानवधर्म स्थापन केला तर धर्मा धर्मातील भांडणे बंद होऊन अखिल मानव जातीचे ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण होईल हा त्यामागील हेतू होता. हा हेतू उदात्त व मानवतावादी असला तरी तिला निष्ठावान कार्यकर्त्यांचे पाठबळ लाभले नाही. त्यामुळे ही संस्था अल्पजीवी ठरली.

मानवधर्म सभेच्या प्रेरणेतून दादोबा पांडुरंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ३१ जुलै १८४९ रोजी मुंबई येथे परमहंसमंडळी नावाची संस्था स्थापन केली. तिलाच परमहंस सभा असेही म्हणतात. दादोबा पांडुरंग

यांच्याशिवाय भाऊ महाजन व आत्माराम पांडुरंग या सुधारकांचाही या संस्थेच्या स्थापनेत हातभार होता. परमहंस मंडळी संस्थेचे पहिले व शेवटचे अध्यक्ष राम बाळकृष्ण हेच होते. हंस ज्याप्रमाणे हंसक्षीरन्यायाने पाणी आणि दूध अलग करतो त्याप्रमाणे ही संस्था कार्य करील अशी दादोबा पांडुरंग यांची कल्पना असावी. म्हणून त्यांनी या संस्थेस परमहंस हे नाव दिले असावे. परमहंस ही संज्ञा अंतर्मुख वृत्ती व विवेकशीलता यांचे द्योतक आहे.

● परमहंस मंडळीची उद्दिष्टे :

- १) जातिसंस्था नष्ट करणे.
- २) मूर्तीपूजेला विरोध करणे.
- ३) पुनर्विवाहाला उत्तेजन देणे.
- ४) स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देणे.
- ५) दलित वर्गामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.

● परमहंस मंडळीची तत्त्वे :

दादोबा पांडुरंग यांनी या संस्थेच्या सभासदांसाठी 'धर्मविवेचन' आणि 'परमहंसिक ब्रह्मधर्म' या दोन पुस्तिका लिहिल्या होत्या. त्यानुसार संस्थेची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे होती.

१) जगात परमेश्वर एकच आहे. त्याचे खरे रूप त्याच्या अनुग्रहाशिवाय कोणालाही पूर्णपणे कळणे शक्य नाही.

२) कोणताही धर्मग्रंथ ईश्वर निर्मित नाही. वेद, कुराण व बायबल हे धर्मग्रंथ मानव निर्मित आहेत.

३) धर्म दोन प्रकारचा असतो.

अ) पारमार्थिक धर्म : पारमार्थिक धर्म म्हणजे ईश्वर प्रसन्न करण्याचे साधन होय. त्यामुळे मनुष्याचा खरा पारमार्थिक धर्म म्हणजे दया, क्षमा, शांती इत्यादी मनोधर्म होय. पारमार्थिक धर्म हाच शाश्वत आहे.

ब) व्याहारिक धर्म : व्यावहारिक धर्म म्हणजे रीती-भाती, व्यवहार व आचार या गोष्टी होत. व्यावहारिक धर्म कालमानाप्रमाणे बदलत असतो. त्यात प्रसंगानुरूप फेरफार आवश्यक असतात.

४) सभोवार पसरलेली अफाट सृष्टी हा ईश्वराचा मुख्य ग्रंथ आहे. परमहंसवृत्तीच्या साधकाने हा सर्व धर्म ग्रंथ अभ्यासून ज्यांच्या बाबतीत एकवाक्यता होते असे सिद्धांत स्विकारावेत.

५) प्रत्येक मनुष्य विचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

६) अंतःकरणातील दैवी प्रेरणा, सृष्टीचे नियम व धर्मग्रंथ यांचा मेळ घालत ज्याने त्याने परमार्थ साधला पाहिजे.

● परमहंस मंडळीची कार्यपद्धती ::

हिंदू व ख्रिस्ती या दोन्ही धर्मातील दोष टाळून एक नवा सुधारक पंथ स्थापन करण्याचा दादोबा पांडुरंग यांचा इरादा होता. तो त्यांनी परमहंस मंडळीच्या रूपाने मूर्त स्वरूपात आणला. सर्वधर्मीयांना व सर्व जातीतील लोकांना एकत्र आणण्याचा त्यांचा विचार होता. त्यांनी रचलेल्या प्रार्थनांमधून त्यांचे विचार प्रकट होतात. त्या प्रार्थना पुढीलप्रमाणे -

बंधूच्या नात्याने / वागा मानवाशी / उदार मनाशी / ठेवूनिया, जातिभेद सर्व / सोडा अभिमान / द्यावे अलिंगन / एकमेका. अशोक कृष्ण गीता / किंवा ख्रिस्त गीता / महम्मदची वार्ता / असेना कां, तत्त्वज्ञानात त्यांचे / असे एक जरी / न कां ते पदरी / घ्यावे आम्ही ?

परमहंस मंडळीच्या वार्षिक सभा होत असत. त्याला मुंबईच्या कानाकोपऱ्यातून सदस्य उपस्थित राहात. सदस्यांमध्ये सर्व जातींचे लोक असत. सभेची तत्त्वप्रमणाली पुरोगामी विचारांची असल्याने सनातन्यांच्या भीतीमुळे संस्थेच्या सभा अतिशय गुप्त वातावरणातच होत असत. सभासद संख्या पुरेशी वाढल्यावर समाजापुढे जाऊन उघडपणे आपली तत्त्वे मांडावीत व समाजसुधारणेची उघड मागणी करावी असा विचार सभेत मांडला जाई. राम बाळकृष्ण जयकर व डॉक्टर आत्माराम पांडुरंग यांच्या घरी सभा होत. इ.स. १८५३ मध्ये डॉक्टर भांडारकर यांच्या नेतृत्वाखाली सभा झाल्याचा उल्लेख सापडतो. सभेची सुरुवात व शेवट रत्नमालेतील स्तोत्राने होत असे. तर काही वेळा दादोबा पांडुरंग यांनी स्वतः रचलेल्या काव्याने सभेची सुरुवात व शेवट होत असे. सभेचे सदस्यत्व स्विकारणाऱ्यास दीक्षाविधी करावा लागे. प्रथम त्याला प्रार्थना म्हणावयास लावीत. नंतर परमहंस मंडळीचे नियम त्याच्याकडून वाचून घेत. त्याने ते नियम मान्य केल्यावर त्यास ओंजळीत पाणी घेऊन जमिनीवर सोडावयाला सांगत. याला 'जल संस्कार' असे म्हटले जाई. सभेमध्ये धार्मिक व सामाजिक विषयांवर शोधनिबंध वाचले जात व त्यावर साधक-बाधक चर्चा होत असत. त्यानंतर सर्व सभासद सहभोजन घेत. या सहभोजनाचे अन्न अस्पृश्य आचार्याने बनवलेले असे. सभेचे सभासद डॉक्टर रामकृष्णपंत भांडारकर यांच्या भाषणातील उल्लेखावरून ख्रिस्ती माणसाने बनविलेला पाव खल्ल्याशिवाय आणि मुस्लिम व्यक्तीच्या हातचे पाणी प्यायल्याशिवाय कोणालाही सभेचे सभासद होता येत नसे. आज या गोष्टी सामान्य वाटत असल्या तरी ज्या काळात ही संस्था स्थापन झाली होती तो काळ विचारात घेता त्या क्रांतिकारक स्वरूपाच्या होत्या असे म्हणावे लागेल.

● संस्थेचा विस्तार :

राम बाळकृष्ण जयकर हे या संस्थेचे अध्यक्ष असून त्यांच्या जोडीला दादोबा पांडुरंग, आत्माराम पांडुरंग, बाळकृष्णशास्त्री शिंत्रे, मोरोबा विनोबा, दादाभाई नवरोजी, नारायण विश्वनाथ मंडलिक इत्यादी सुधारणावादी विचारांचे तरूण सदस्य होते. हे तरूण सदस्य संस्थेची व्याप्ती वाढविण्यासाठी प्रयत्नरत होते. संस्थेच्या शाखा पुणे, अहमदनगर, सातारा, बेळगांव, रत्नागिरी याठिकाणी स्थापन करण्यात आल्या होत्या. महमदजी ढालपाणी अहमदनगर शाखेचे तर केशव शिवराम भावलकर हे पुण्यातील शाखेचे कामकाज पहात होते. महात्मा फुले यांनी काही काळ पुण्यातील शाखेच्या कामाला चालना दिली, पण पुढे परमहंस मंडळीतूनच प्रार्थना समाज

अस्तित्वात आला. त्याचे तत्त्वज्ञान न पटल्याने महात्मा फुले बाहेर पडले व त्यांनी सत्यशोधक समाज स्थापन केला. संस्थेच्या सदस्यांनी गुप्तपणे मुंबई इलाख्या बाहेरही संस्थेचा प्रचार केला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे कलकता, मद्रास व काशी येथे संस्थेच्या शाखा सुरू झाल्या.

● सभेचे कार्य :

सभेचे अध्यक्ष राम बाळकृष्ण जयकर हे कर्ते सुधारक होते. त्यांनी स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देण्याच्या हेतूने आपल्या मुलींना मिशन शाळेत दाखल केले. त्याकाळी सामाजिक जीवनात स्त्रियांच्या वावरास लोकांची फारशी पसंती नव्हती. त्यांच्या या बुरसटलेल्या कल्पनांना धक्का देण्यासाठी जयकर मुंबईत सपत्नीक सर्कस पाहण्यास जात असत. जातीभेद न मानणे, मूर्तिपूजेला विरोध करणे, विधवा विवाहाला चालना देणे व दलितांसाठी कार्यक्रम राबविणे इत्यादी गोष्टींवर संस्थेच्या सदस्यांनी भर दिला.

सन इ.स. १८६० पर्यंत संस्थेने गुप्त स्वरूपात कार्य केले. मुंबईतील राम-कृष्ण अनंत जोशी या उपद्व्यापी शिक्षकाने सभेवर टीका करणारी एक कविता 'परमहंस मत प्रशंसा' या नावाने प्रसिद्ध केली. त्यामध्ये सभेची निंदानालस्ती केलेली होती. भाऊ महाजन यांनी 'प्रभाकर' या वृत्तपत्रातून सभेची बाजू मांडण्याचा प्रयत्न केला. पण सभेचे सदस्य गप्प राहिले. त्यामुळे सभेच्या कार्यबद्धीबद्दल लोकांच्या मनात संशय निर्माण झाला. याच काळात सभेच्या सदस्यांच्या पैकी कोणीतरी सभासदांची यादी पळविली. त्या यादीतील नावे प्रसिद्ध होणार या भीतीने या सभेच्या सदस्यांचा उत्साह थंडावला. या घटनेनंतर संस्थेचे अस्तित्व संपुष्टात आले.

● परमहंस मंडळीच्या अपयशाची कारणे :

१) बोजड तत्त्वज्ञान :

परमार्थाला प्राधान्य, सर्वसमभाव, कोणताच धर्मग्रंथ ईश्वर निर्मित नाही हे संस्थेचे तत्त्वज्ञान त्या काळातील लोकांना समजावण्यासारखे व मानवण्यासारखे नव्हते. संस्थेच्या सदस्यांनी शास्त्र धर्मातील रूढींवर आघात करणे व वेदांचे अपौरुषेय अमान्य करणे यामुळे सनातनी प्रवृत्तींच्या लोकांमध्ये संस्थेबद्दल नाराजी निर्माण झाली.

२) कार्यातील गुप्तता :

जाती संस्थेने दुगंभलेल्या समाजाला एकत्र आणण्याचा सभेचा प्रयत्न उघडपणे होणे आवश्यक होते. पण सभेचे बरेच कार्य गुप्त स्वरूपात चाले. त्यामुळे सर्व सदस्य सतत दडपणाखाली असत. त्यांच्या ठिकाणी संशयी वृत्ती व आपल्याच कार्याबद्दल आत्मविश्वासाचा अभाव इत्यादी दुर्गण निर्माण झाले होते.

३) ख्रिस्ती वळणाचा दीक्षाविधी :

सभेचा दीक्षाविधी ख्रिस्ती वळणाचा होता. तो समाजात सभेविषयी संशय निर्माण करण्यास कारणीभूत झाला. हा दीक्षाविधी म्हणजे ख्रिस्ती होण्याची पूर्व तयारी आहे असा ग्रह जनमानसात निर्माण झाला. संस्थेचे सदस्य बाबा पद्मनजी व नारायण रघुनाथ हे दोघे पुढे ख्रिश्चन झाले. त्यामुळे ग्रह अधिकच बळावला.

४) मर्यादित कार्यक्षेत्र :

सभेच्या सदस्यांनी आपल्या विचारांचा प्रसार शहरी भागात व पांढरपेशा वर्गामध्येच केला. ज्या समाजाची सुधारणा त्यांना करावयाची होती त्या बहुजन समाजाला त्यांनी खऱ्या अर्थाने विश्वासात घेतलेच नाही. त्यामुळे या सभेला सामान्य लोकांचा पाठींबा मिळाला नाही.

परमहंस मंडळी संस्थेच्या सदस्यांना सामाजिक व धार्मिक सुधारणा विषयी अंतःकरणापासून तळमळ होती. त्यासाठी प्रत्यक्ष कृती करण्याचीही त्यांची तयारी होती. परंतु त्यातून ओढवणाऱ्या सनातन्यांच्या रोषाला तोंड देण्याइतके धैर्य त्यांच्याकडे नव्हते. बाबा पद्मनजी आपल्या 'अरुणोदय' या आत्मचरित्रात दादोबा पांडुरंग यांच्या वागणुकीचे असे वर्णन करतात, "दादोबा व भाऊ महाजन हे जरी सभेच्या मताचे व सभेचे पुरस्कर्ते असले तरी ते सभेस कधी येत नसत. आलेच, तर दुसऱ्या खोलीत बसत व सभा विसर्जन झाल्यावर अध्यक्षाची व काही निवडक मंडळींची भेट घेऊन निघून जात." अशा प्रकारची दादोबांची सामाजिक मनोवृत्ती परमहंस मंडळीच्या रोषास कारणीभूत झाली.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) दादोबा पांडुरंग यांना कोणत्या सभेमुळे परमहंस मंडळी स्थापन करण्याची प्रेरणा मिळाली?
- २) परमहंस मंडळीची स्थापना केव्हा झाली?
- ३) धर्मविवेचन आणि परमहंसिक ब्रह्मधर्म या पुस्तिका कोणी लिहिल्या?
- ४) परमहंस मंडळींमध्ये कोणत्या जातीच्या लोकांना प्रवेश दिला जाई?
- ५) परमहंस मंडळीच्या शाखा महाराष्ट्रात कोठे स्थापन झाल्या.

ब) खालील उपप्रश्नांमध्ये विधाने व पर्याय दिले आहेत योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

१. परमहंस मंडळीलाच असेही म्हणतात.

- अ) मानवधर्मसभा ब) प्रार्थना समाज क) परमहंस सभा ड) आर्य समाज

२. परमहंस मंडळीची स्थापना येथे झाली.

- अ) मुंबई ब) पुणे क) अहमदनगर ड) नाशिक

३. परमहंस मंडळीचे अध्यक्ष होते.

- अ) दादोबा पांडुरंग ब) आत्माराम पांडुरंग
क) रामबाळकृष्ण जयकर ड) न्यायमूर्ती रानडे

४. परमहंस मंडळीचे कामकाज स्वरूपात चाले.

अ) खाजगी पद्धतीने ब) उघडपणे

क) गुप्त स्वरूपात ड) यापैकी नाही.

५. इ.स. नंतर परमहंस मंडळीचे अस्तित्व संपुष्टात आले.

अ) १८५५

ब) १८६०

क) १८६५

ड) १८७०

१.२.३ प्रार्थना समाज

● पार्श्वभूमी :

हिंदू धर्मात सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्रात प्रार्थना समाजाचा उदय झाला. बंगालमध्ये स्थापन झालेल्या ब्राह्मो समाजाचे प्रमुख नेते केशवचंद्र सेन. यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन पूर्वीच्या परमहंस सभेतील मंडळींनी डॉक्टर आत्माराम पांडुरंग यांच्या नेतृत्वाखाली प्रार्थना समाज संस्था स्थापन केला. दादोबा पांडुरंग यांची परमहंस मंडळ ही संस्था लोकक्षोभामुळे इ.स. १८६० मध्ये बंद पडली होती. तरीही तिच्या तत्त्वाविषयी आत्मीयता बाळगणारा व त्या तत्त्वांचे आकर्षण असणारा विचारवंतांचा एक वर्ग समाजात अजूनही होता. त्यांना हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा दूर करणे व त्यासाठी धर्मसुधारणेच्या कार्याला गती देणे या गोष्टींची आवश्यकता वाटत होती. याच सुमारास म्हणजे इ.स. १८६४ मध्ये ब्राह्मो समाजाचे नेते केशवचंद्र सेन मुंबईत आले. त्यांनी धर्म व समाजसुधारणेच्या संदर्भात व्याख्याने दिली. त्यामुळे येथील समाजसुधारकांना नव्याने प्रेरणा मिळाल्या.

● प्रार्थना समाजाची स्थापना :

केशवचंद्रसेन यांच्या व्याख्यानांने पूर्वाश्रमीच्या परमहंस मंडळींना नव्याने उत्साह येऊन ३१ मार्च १८५७ रोजी मुंबई येथे दादोबा पांडुरंग व भास्कर पांडुरंग या बंधूंनी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. सुरुवातीस या संस्थेला 'एकेश्वर उपासक मंडळ' असे नाव होते. डॉक्टर आत्माराम पांडुरंग हे प्रार्थना समाजाचे पहिले अध्यक्ष होते. इ.स. १८६८ मध्ये केशवचंद्र सेन यांनी मुंबईला दुसरी भेट दिली व कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन केले. त्यामुळे प्रार्थना समाजाच्या कार्याला बळकटी आली. वामन आबाजी मोडक, न्यायमूर्ती चंदावकर, न्यायमूर्ती रानडे व डॉ. भांडारकर इत्यादी विचारवंतांनी या समाजाचे सदस्यत्व स्वीकारले. मुंबई, पुणे, अहमदनगर, सातारा, कोल्हापूर इत्यादी ठिकाणी प्रार्थना समाजाच्या शाखा सुरू झाल्या.

● प्रार्थना समाजाची उद्दिष्टे :

न्यायमूर्ती रानडे प्रार्थना समाजाला जुन्या (भागवत धर्म) धर्माची शाखा मानत असत. त्यांनी प्रार्थना समाजाचे 'Love of God, in the servise of man' असे घोषवाक्य निश्चित केले होते. त्यांनी प्रार्थना समाजाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे सांगितली आहेत.

१) समाजाची नैतिक प्रगती घडवून आणणे.

२) प्रचलित पूजापद्धती बदलून अध्यात्मावर आधारित नवी पूजा पद्धती निर्माण करणे.

● प्रार्थना समाजाची तत्त्वे :

न्यायमूर्ती रानडे व भांडारकर यांनी प्रार्थना समाजाचे तत्त्वज्ञान निर्माण केले. गीता, उपनिषदे, बौद्ध धर्म व बायबलमधील चांगल्या तत्त्वांचा आधार घेतला. इ.स. १८७३ मध्ये न्यायमूर्ती रानडे व भांडारकर यांनी प्रार्थना समाजाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे प्रसिद्ध केली.

- १) ईश्वर एकच असून तो निराकार आहे. तोच या विश्वाचा निर्माता आहे.
- २) सत्य, सदाचार व भक्ती हे ईश्वराच्या उपासनेचे खरे मार्ग आहेत. या मार्गाचा अवलंब केल्यानेच परमेश्वर प्रसन्न होतो.
- ३) परमेश्वराच्या प्रार्थनेमुळे भौतिक फलप्राप्ती होत नाही, तर आध्यात्मिक उन्नती होते.
- ४) परमेश्वर अवतार घेत नाही. तसेच परमेश्वराने कोणतेही धर्मग्रंथ लिहिले नाहीत.
- ५) परमेश्वराला मूर्तीपूजा अमान्य आहे.
- ६) सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत, म्हणून सर्वांनी परस्परांशी बंधुत्वाच्या भावनेने वागावे.
- ७) परमेश्वर प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठिकाणी निवास करतो.
- ८) परमेश्वराला भक्ती भावाने शरण गेले म्हणजे परमेश्वर प्राप्ती होते.

प्रार्थना समाजाचे स्वरूप आध्यात्मिक चळवळीचे होते. हा समाज ब्रह्मवादी होता पण मायावादी नव्हता. प्रार्थना समाजाने उपासनेसाठी अनेक प्रार्थना मंदिरे बांधली. समाजाच्या प्रार्थना मंदिरांमध्ये होणाऱ्या उपासनेत साधारणपणे पुढील सहा भाग असत.

- १) उद्बोधक २) स्तवन ३) ध्यान व प्रार्थना ४) उपदेश ५) प्रार्थना व ६) आरती.

प्रार्थना समाजातील प्रतिवर्षी एकदा वार्षिकोत्सव साजरा केला जाई. प्रार्थना समाजाने प्रार्थना संगीत, प्रार्थना समाजाचा इतिहास इ. मराठी तसेच Spiritual Power House यासारखे इंग्रजी ग्रंथ प्रसिद्ध केले. न्यायमूर्ती रानडे यांनी प्रार्थना समाजाच्या विचारसरणीच्या समर्थनासाठी 'एकेश्वरवाद्यांची कैफियत' नावाचा निबंध प्रसिद्ध केला. 'सुबोधपत्रिका' हे प्रार्थना समाजाचे मुखपत्र होते. या पत्राद्वारे समाजाने आपले तत्त्वज्ञान व कार्य यांचा प्रसार केला. प्रार्थना समाजावर ब्राह्मो समाजाचा फार मोठा प्रभाव होता. भागवत धर्माचा कळस म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो ते संत तुकाराम यांस मुख्यत्वे प्रार्थना समाजाचे मार्गदर्शक मानले जाई. प्रार्थना समाजाचे विचार हिंदू समाजाच्या सर्व थरात पसरावेत अशी न्यायमूर्ती रानडे यांची इच्छा होती. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम इत्यादी संतांनी त्यांच्या काळी समाजात भक्तिभाव निर्माण केला. तोच भक्तिभाव समाजात पुन्हा जागृत व्हावा असे त्यांना वाटे. त्या संतांचे अभंग, ओव्या यांचा समावेश समाजाच्या प्रार्थनेत करण्यात आला. प्रार्थना समाजाचा आत्मा होय असे त्यांनी मानले.

● प्रार्थना समाजाचे कार्य :

१) धार्मिक कार्य :

प्रार्थना समाजाने धार्मिक क्षेत्रात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. समाजाने उपासनेसाठी अनेक प्रार्थना मंदिरे बांधली. हिंदू धर्मातील अनेक अनिष्ट गोष्टींना विरोध केला. मूर्तीपूजा, अवतार कल्पना, कर्मकांड, बहुदेवतावाद इत्यादी गोष्टी त्याज्य ठरविल्या. शुद्ध मनाने केलेली प्रार्थना किंवा उपासना हीच खरी ईश्वर भक्ती आहे असे प्रचार या समाजाने केला. महाराष्ट्रात धार्मिक जागृती घडवून आणण्याचे काम या समाजाने केले.

२) शैक्षणिक कार्य :

प्रार्थना समाजाने शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले. कामगार व मजूर वर्गासाठी मुंबईत रात्रशाळा सुरू केल्या. राममोहन हायस्कूल, प्रार्थना समाज हायस्कूल विलेपार्ले, सर चंदावरकर मराठी शाळा इ. दर्जेदार शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. मोफत वाचनालये काढली. 'सुबोधपत्रिका' हे नियतकालिक सुरू करून प्रार्थना समाजाचे तत्त्वज्ञान व कार्य यांचा प्रसार केला. न्यायमूर्ती चंदावरकर, भांडारकर, वामन आबाजी मोडक, न्यायमूर्ती रानडे यांची धर्मपर व्याख्याने व लेख प्रकाशित केले. या समाजाने स्त्री शिक्षणाचाही जोरदार पुरस्कार केला. न्यायमूर्ती रानडे यांनी इ.स. १८८२ मध्ये पुण्यात मुलींची शाळा सुरू केली.

● सामाजिक कार्य :

प्रार्थना समाजाने सामाजिक क्षेत्रात लक्षणीय सुधारणा घडवून आणल्या. ना.म. जोशी यांनी मजुरांची स्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न करणारी 'सोशल सर्व्हिस लिंग' ही संस्था स्थापन केली. नामदार गोखले यांनी देशसेवेसाठी निर्भय कार्यकर्ते निर्माण होण्यासाठी Servants of India Society (भारत सेवक समाज) स्थापना केली. महर्षी वि. रा. शिंदे अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' संस्था स्थापन केली. पुढील काळात या संघटनेने अस्पृश्यता निवारण्याच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य केले. या वेगवेगळ्या संस्थांमधून समाजासाठी व देशसेवेसाठी कार्य करणारे चांगले कार्यकर्ते निर्माण झाले. प्रार्थना समाजाने पंढरपूर व विलेपार्ले येथे अनाथ बालकाश्रम सुरू केले. बालविवाह प्रथेला विरोध केला. न्यायमूर्ती रानडे यांनी विधवा विवाहास चालना मिळावी म्हणून 'विधवा विवाह उत्तेजक मंडळ' स्थापन केले. इ.स. १८७६-७७ मध्ये पडलेल्या दुष्काळात समाजाने लोकोपयोगी विविध कार्ये हातात घेतली.

४) स्त्रियांसाठी कार्य :

प्रार्थना समाजाने स्त्री शिक्षणाचा जोरदार पुरस्कार केला. स्त्रियांसाठी शाळा सुरू केल्या. प्रार्थना समाजांतर्गत 'संगत सभे'त विविध विषयांवर चर्चा होत. त्यात स्त्रीविषयक प्रश्नही असत. संगत सभेप्रमाणे स्त्रियांचीही स्वतंत्र सभा भरत असे. तिचेच पुढे इ.स. १८८२ मध्ये 'आर्य महिला समाज'त रूपांतर झाले. स्त्रियांची सर्वांगीण उन्नती घडवून आणणे हा या संघटनेचा उद्देश होता. स्त्रियांच्या विवाहाच्या वयाचा प्रश्न यावेळी बहुचर्चित होता. प्रार्थना समाजाचे सदस्य नारायण महादेव परमानंद व डॉक्टर आत्माराम पांडुरंग यांनी स्त्री विवाहाचे वय वीस वर्षे असावे असे मत मांडले. प्रार्थना समाजाचे सदस्य भिकोबा चव्हाण यांनी वासुदेव

बाबाजी नवरंगे यांच्याशी काशीबाई या विधवेचा विवाह घडवून आणला व विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. स्त्रियांसाठी अन्यायकारक ठरणान्या बालविवाह, पडदा पद्धती इत्यादी प्रथांना समाजाने विरोध केला.

प्रार्थना समाज हा सुधारणावादी पंथ असून त्याचे नेते आपल्या विचारांशी प्रामाणिक होते. तरीही त्यांच्या हातून अपेक्षित कार्य होऊ शकले नाही. या समाजास अपयश आले.

१) समाजाचे कार्य मुंबई, पुणे, कोल्हापूर, सातारा, अहमदनगर अशा मोजक्या शहरांखेरीज इतरत्र पसरू शकले नाही. तसेच शहरी भागातही सर्वसामान्य लोकांपर्यंत या समाजाचे विचार पोहोचू शकले नाहीत. तिचा प्रभाव सुशिक्षित वर्गापुरताच मर्यादित राहिला.

२) प्रार्थना समाजावर ख्रिस्ती धर्म तत्त्वांचा प्रभाव होता. एकेश्वरवादाचा पुरस्कार व मूर्तिपूजेला विरोध हे समाजाचे तत्त्वज्ञान हिंदू समाजातील बहुसंख्य लोकांना मानवणारे नव्हते.

३) या समाजाचे नेते बुद्धिजीवी व विचारवंत होते. पण त्यांना सामान्य लोकांचे संवाद साधणे व त्यांच्या जीवनाशी एकरूप होणे जमले नाही. ते समाजातील सर्वसामान्य लोकांवर आपल्या विचारांचा प्रभाव पाडू शकले नाहीत.

४) प्रार्थना समाजाच्या काही नेत्यांना आपले विचार व आचार यांच्यात एकवाक्यता साधता आली नाही. त्यामुळे प्रार्थना समाजाचे सदस्य केवळ बोलघेवडे सुधारक आहेत असे लोकांचा समज झाला.

वरील कारणांमुळे प्रार्थना समाजाचा व त्यांच्या विचारांचा प्रसार महाराष्ट्रात सर्वत्र होऊ शकला नाही व काळाच्या ओघात हा समाज लोप पावला.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) इ.स. १८६४ मध्ये मुंबई येथे धर्म व समाज सुधारणेच्या संदर्भात कोणी व्याख्याने दिली?

२) प्रार्थना समाजाचे सुरुवातीचे नाव काय होते?

३) न्यायमूर्ती रानडे प्रार्थना समाजाला कोणत्या धर्माची शाखा मानत असत?

४) नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी कोणती संस्था स्थापन केली?

५) प्रार्थना समाजावर कोणत्या समाजाचा प्रभाव होता.

ब) खालील उपप्रश्नांमध्ये विधाने व पर्याय दिले आहेत योग्य पर्याय निवडून वार्किय पूर्ण करा.

१. प्रार्थना समाजाची स्थापना रोजी झाली.

अ) ३१ जुलै १८६७

ब) ३१ ऑक्टोबर १८६७

क) ३१ जानेवारी १८६७

ड) ३१ मार्च १८६७

१.२.३. हे प्रार्थना समाजाचे पहिले अध्यक्ष होते.

- अ) डॉक्टर आत्माराम पांडुरंग ब) दादोबा पांडुरंग
क) न्यायमूर्ती रानडे ड) न्यायमूर्ती चंदावरकर

३. हे प्रार्थना समाजाचे मुखपत्र होते.

- अ) काळ ब) प्रभाकर क) दर्पण ड) सुबोध पत्रिका

४. अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' ही संस्था यांनी स्थापन केली.

- अ) महर्षी वि. रा. शिंदे ब) महात्मा फुले
क) नामदेव गोपाळ कृष्ण गोखले ड) न्यायमूर्ती भांडारकर

५) प्रार्थना समाजाने येथे अनाथ बालकाश्रम सुरू केला.

- अ) कोल्हापूर क) सोलापूर क) पंढरपूर ड) नागपूर

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ :

परिवर्तन : बदल

अंमल : अधिकार, सत्ता

प्रबोधन : सुधारणा, जागृती

पौर्वात्य : पूर्वेकडील

वेठबिगारी : अत्यल्प वेतन देवून काम करवून घेणे, गुलामासारखे वागवणे.

एतद्देशीय : या देशातील

अस्पृश्य : बहिष्कृत वर्ग, दलीत समाज

अनुष्ठान : विधीपूर्वक धर्मकृत्ये

गावकुसाबाहेर : गावाबाहेर

विवाहोत्तेजक : विवाहास चालना देणे

अंगवस्त्र : ठेवलेली स्त्री

जारण-मारण तंत्र : जादुटोना, मंत्रविद्या

सहगमन : पतीच्या शवाबरोबर स्वतःस जीवंत अग्रीत जाळून घेणे.

केशवपन : पतीच्या मृत्यूनंतर विधवेचे मूंडण करणे.

गणिकः : वेश्या, कलावंतिन

बाला-जरठ विवाह : अल्पवयीन मुलीबरोबर वृद्ध पुरुषाचा विवाह

परमात्मा : दैवी पुरुष

निराकार : आकारहीन

पुरोगामी : सुधारणांसाठी अनुकूल.

उद्बोधन : शिकवण, विशेष ज्ञान, समज

एकेश्वरवाद : एक देव कल्पना

अंधश्रद्धा : बुद्धीला न पटणाऱ्या गोष्टींवर विश्वास ठेवणे.

धर्ममार्तंड : सनातनी धर्माचे अभिमानी

जातबहिष्कृत : जातीतुन काढून टाकणे.

१.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

● स्वयं अध्ययन प्रश्न १ ची उत्तरे

अ) एका वाक्यात उत्तरे.

१) जाती व्यवस्थेत

२) अस्पृश्य वर्गाचे

३) इंग्रज सरकारने

४) विधवा स्त्रीयांचे

५) प्राचीन काळापासून

ब) योग्य पर्याय लिहा.

१) - ब

२) - अ

३) - क

४) - अ

५) - ब

● स्वयं अध्ययन प्रश्न २ ची उत्तरे :

अ) एका वाक्यात उत्तरे.

१) मानवधर्मसभा

२) ३१ जुलै १८४९

३) दादोबा पांडुरंग

४) सर्व जातींच्या

५) पुणे, अहमदनगर, सातारा, बेळगांव व रत्नागिरी.

ब) योग्य पर्याय लिहा.

१) - क

२) - अ

३) - क

४) - ड

५) - ब

● स्वयं अध्ययन प्रश्न ३ ची उत्तरे :

अ) एका वाक्यात उत्तरे.

१) केशवचंद्र सेन

२) एकेश्वर उपासक मंडळी ३) जुन्या (भागवत धर्म) धर्माची

४) भारत सेवक समाज

५) ब्राह्मो समाज.

ब) योग्य पर्याय लिहा.

१) - ड

२) - अ

३) - ड

४) - अ

५) - क

१.५ सारांश :

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस महाराष्ट्रातील समाज अस्पृश्यता, कर्मकांड, बालविवाह, बहुपत्नीकत्व इत्यादी अनेक अयोग्य रूढी व परंपरांमध्ये अडकून पडला होता. त्यातच समाजाने नव्या सुधारणांकडे पाठ फिरविल्याने त्यांची अधोगतीकडे वाटचाल सुरू झाली होती. अशा परिस्थितीत इंग्रजी सत्तेने या समाजाभोवती आपले पाश टाकून आपला अंमल सुरू केला. याच इंग्रजी सत्तेमुळे एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रात प्रबोधनास सुरुवात झाली. इंग्रजी शिक्षण व आधुनिक पाश्चात्य विचार इत्यादींनी प्रभावित झालेल्या सुशिक्षित तरुणांनी सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या चळवळी हाती घेऊन संघटनात्मक कार्य सुरू केले. त्यापैकी परमहंस मंडळी (परमहंस सभा) व प्रार्थना समाज या समाज सुधारणावादी संघटना होय. जातीभेद न मानणे, मूर्तिपूजेला विरोध, विधवा विवाहास चालना देणे इत्यादी सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न परमहंस मंडळींनी केला. प्रार्थना समाज हा एक सुधारणावादी पंथ असून हिंदू धर्मात व समाजात सुधारणा घडून याव्यात म्हणून विधवा विवाहासाठी प्रयत्न, बालविवाहास विरोध तसेच स्त्री शिक्षण व अस्पृश्यता निवारण यासाठी यासंघटनेने प्रयत्न केले. या काळातील समाजसुधारकांनी प्रगत आचार-विचार व भौतिक विज्ञान यांचे ज्ञान आत्मसात करून नवे प्रागतिक विचार समाजात रुजविण्यास सुरुवात केली. परिणामी महाराष्ट्राच्या इतिहासात एक नवे युग सुरू झाले.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय.

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न.

१. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीची महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती विशद करा.

२. परमहंस मंडळीची (परमहंस सभा) तत्त्वप्रणाली व कामगिरी स्पष्ट करा.

३. प्रार्थना समाजाचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट करून प्रार्थना समाजाचे सामाजिक, शैक्षणिक व धार्मिक क्षेत्रातील कार्य स्पष्ट करा.

ब) टीपा लिहा :

१. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीचे सामाजिक जीवन

२. परमहंस मंडळी (परमहंस सभा)
३. प्रार्थना समाज

१.७ संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. गर्गे स. मा. - भारतीय समाजविज्ञान कोश, (खंड ३)
२. सरदार गं. भा. - महाराष्ट्र जीवन (खंड १ व २) जोशी व लोखंडे, पुणे (१९६०)
३. जोशी (पंडित) महादेवशास्त्री - भारतीय संस्कृती कोश, (खंड ५), भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, मुंबई.
४. आचार्य जावडेकर श. द. - आधुनिक भारत, कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे (१९३८)
५. प्रा. जाधव वसंत - आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर (२००५)
६. प्रा. मोरे दिनेश - आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, के. एस. पब्लिकेशन, पुणे (२००६)
७. Mahajan V. D. - British Rule in India & After S. Chand & Company, New Delhi, (1971) .
८. Kenneth W. Jones - Socio-Religious Reform Movements in British India, The New Cambridge History of India, III.1 (1994)
९. Grover B. L., S. Grover - A New Look at Modern Indian History, S. Chand and Company Ltd., New Delhi (2004)
१०. Majumdar R. C., Ray Chaudhary & Datta, - An Advanced History of India, K. Macmilan ST, Martin's Press, New York, (1965).
११. Dr. Rakumar - Essays on Social Reforms Movement, Discovery Publishing House, New Delhi, (2004).

स्त्री सुधारक

अनुक्रमणिका :

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ सावित्रीबाई फुले : पूर्वयुष्य, शिक्षण, शिक्षणकार्य, स्त्रियांच्या पुढारी, सामाजिक कार्य, मुल्यमापन.

२.२.२ ताराबाई शिंदे : पूर्वयुष्य, शिक्षण, स्त्री-पुरुष तुलना-ग्रंथ, महाराष्ट्राच्या इतिहासात स्त्री-सुधारक म्हणून त्यांचे स्थान.

२.२.३ पंडीता रमाबाई : पूर्वचरित्र, महाराष्ट्रातील समाजकार्य, ख्रिस्ती धर्माचा स्विकार, अमेरिकेतील ज्ञानाचा प्रभाव, शारदा सदनची स्थापना व रमाबाईंचे स्त्री उद्धाराचे कार्य, दुष्काळग्रस्तांसाठीचे कार्य, इतर सार्वजनिक कार्य, रमाबाईंची वाङ्मयनिर्मिती, कार्याचा परिणाम, मुल्यमापन.

२.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.५ सारांश

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास खालील उद्दिष्टे पूर्ण करता येतील.

- एकोणीसाव्या व विसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीचे आकलन होण्यास मदत होईल.
- एकोणीसाव्या व विसाव्याशतकातील भारतीय समाजात आणि विशेषतः महाराष्ट्रात स्त्रियांचे स्थान काय होते हे सांगता येईल.
- महाराष्ट्रातील स्त्री समाज सुधारकामध्ये सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे व पंडिता रमाबाई यांचे स्थान स्पष्ट करता येईल.

- सावित्रीबाई फुलेंचे पूर्वायुष्य, शिक्षण, शैक्षणिक, सामाजिक व स्त्री उद्धाराचे कार्य अभ्यासता येईल.
- महाराष्ट्रातील स्त्री समाज सुधारकांमध्ये ताराबाई शिंदेचे महत्त्व, त्यांचे पूर्वायुष्य, शिक्षण, त्यांचे सामाजिक कार्य, लिखाण व स्त्री उद्धाराचे कार्य यांची सविस्तर चर्चा करता येईल.
- पंडिता रमाबाई यांचे पूर्वायुष्य, शिक्षण, समाजकार्य, त्यांचे शैक्षणिक कार्य, लिखाण, स्त्री उद्धाराचे कार्य यावर प्रकाश टाकता येईल.

१.१ प्रास्ताविक :

मागील प्रकरणामध्ये आपण महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीचा इतिहास आणि सुरुवात अभ्यासली. एकोणिसाव्या शतकातील समाजाचे स्वरूप अभ्यासले. आता या प्रकरणामध्ये आपण महाराष्ट्रातील स्त्री-सुधारक आणि त्यांचे समाजसुधारणेमध्ये असलेले महत्त्व याचा अभ्यास करणार आहोत. तत्पूर्वी एकोणिसाव्या शतकातील समाजामध्ये स्त्रियांचे काय स्थान काम होते हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. कारण आज आपण मोठ्या अभिमानाने इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटील, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी.टी. उषा, मेरी कोम, पी.व्ही. सिंधू, हिमा दास या आणि अशा अनेक स्त्रियांची नावे सहजपणे उच्चारतांना दिसतो. पण त्यांचे स्वातंत्र्य, शिक्षण, त्यांचे यश, त्यांचे कुटुंबातील स्थान हे त्यांना काही सहजासहजी मिळालेले नसून त्यांच्यासाठी भारताच्या विविध भागातील पुरुष आणि स्त्री-समाज सुधारकांनी आपले आयुष्य पणाला लावले होते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी भारतीय समाजात जातीसंस्था, अस्पृश्यता या अनिष्ट प्रथांचे प्राबल्य होते. तेवढेच किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त जाचक सामाजिक व कौटुंबिक बंधनाचे पालन हिंदू स्त्रियांना करावे लागत होते. बालविवाह, जरठ-कुमारी विवाह, पडदा पद्धती, केशवपन इ. प्रथांमुळे त्यांच्या स्वातंत्र्यावर बाधा आणण्यात आली होती. याशिवाय विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण आणि विधवांच्या शिक्षणास विरोध इ. मुळे स्त्रियांचे शोषण केले जात होते.

महाराष्ट्रात या अनिष्ट व अन्यायकारी परंपरांवर नाना शंकर शेठ, बाळशास्त्री जांभेकर, विष्णूशास्त्री पंडीत, महात्मा जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, रा. गो. भांडारकर, न्या. रानडे व गोपाळ गणेश आगरकर इ. समाजसुधारकांनी पाश्चात ज्ञानाने प्रेरित होवून टीका करण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर या व्यवस्थेत काही प्रमाणात बदल होत गेले. त्यातून नवविचार व आचारासाठी जनजागृती केली जावू लागली. त्यापैकी महाराष्ट्रातून ज्या स्त्री-समाजसुधारकांनी स्त्री-उद्धाराचे कार्य केले त्या आहेत सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे आणि पंडिता रमाबाई. या तीन स्त्री सुधारकांचे कार्य आपण या प्रकरणामध्ये अभ्यासणार आहोत. त्यापैकी भारताच्या आद्य शिक्षिका म्हणून लोकप्रिय झालेल्या सावित्रीबाई फुलेंचे कार्य लोकांना बऱ्यापैकी माहिती आहे. त्यांच्या जीवन व कार्यावर लिखाण व संशोधन झालेले दिसते. पण ताराबाई शिंदे आणि पंडिता रमाबाई यांनीही तत्कालीन सनातनी, प्रचलित समाजव्यवस्थे विरुद्ध बंड करून स्त्री उद्धाराचे कार्य केलेले असूनही त्या महाराष्ट्राच्या समाजसुधारणेच्या इतिहासातून उपेक्षित राहिलेल्या आहेत. खऱ्या अर्थाने त्यांचा अभ्यास होणे,

त्यांच्यावर संशोधन व लिखाण होणे आणि ती माहिती सर्वांपर्यंत पोहोचणे अतिशय गरजेचे आहे. आज या होईना पण पोहोचेल ही चांगली गोष्ट आहे.

२.२ विषय विवेचन :

२.२.१ सावित्रीबाई फुले (३ जानेवारी १८३१ ते १० मार्च १८९७)

प्राचीन काळापासून भारतात वर्ण व्यवस्था, त्यातून निर्माण झालेली जातीव्यवस्था आणि जातीव्यवस्थेचा परिणाम म्हणजे अस्पृश्यता इ.च्या अस्तित्वामुळे भारतीय समाजात शुद्र व स्त्रियांना दुय्यम लेखले जात होते. अगदी एकोणिसाव्या शतकापर्यंत स्त्रियांना अत्यंत हालाकीचे व कष्टप्रद जीवन जगावे लागत होते. पण जोतिरावांच्या प्रेरणेमुळे आणि भक्कम पाठिंब्यामुळे सावित्रीबाई शिक्षण घेवून समाजकार्यात आल्या. त्यांनी वर्षानुवर्षे अंधःकारात जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रेरणा दिली आणि सर्व स्त्रियांना शिक्षण मिळावे यासाठी आपले जीवन व्यतीत केले. त्यामुळेच या कर्तृत्ववान, कर्मयोगिनीचे कार्य हे महाराष्ट्राच्या आणि एकूणच भारताच्या इतिहासात महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे त्यांच्या स्त्री उद्धाराच्या व इतर सामाजिक व सार्वजनिक कार्यांवर आपण येथे चर्चा करणार आहोत.

१) पूर्वचरित्र :

सावित्रीबाई फुलेंचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील 'नायगाव' या खेड्यात ३ जानेवारी १८३१ रोजी झाला. त्यांच्या आईचे नाव लक्ष्मीबाई होते. त्यांच्या वडीलांचे नाव खंडोजी नेवसे-पाटील होते. सावित्रीबाईंना तीन भाऊ असून सर्व भावंडांमध्ये त्याच मोठ्या होत्या. त्या काळात मुलींना शिक्षण दिले जात नसे. त्यामुळे सावित्रीबाई वडिलांबरोबर शेतात जात असत. आईलाही घरकामात त्या मदत करित असत. त्यांच्या एकंदर व्यक्तीमत्त्वात आईच्या संस्कारांबरोबरच वडिलांचे नेतृत्वगुण दिसत होते. लहानपणापासूनच त्यांच्यामध्ये अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना कधी बंधनात ठेवलेच नव्हते. त्यामुळे त्या मुक्तपणे वाढलेल्या होत्या. पुढे इ.स. १८४० साली नायगाव येथे मोठ्या थाटामाटात सावित्रीबाईंचे जोतिरावांशी लग्न झाले. त्यावेळी सावित्रीबाई ९ वर्षांच्या व जोतीराव १३ वर्षांचे होते.

जोतिरावांचा सहवास व सावित्रीबाईंचे शिक्षण : ११ एप्रिल १८२७ रोजी जोतीरावांचा जन्म झाला. त्यांच्या आईचे नाव चिमणाबाई व वडिलांचे नाव गोविंदराव होते. जोतीराव केवळ ९ महिन्यांचे असतानाच त्यांची आई वारली. तेव्हापासून सगुणाबाई क्षीरसागर म्हणजेच जोतीरावांच्या मावसबहिण यांनीच जोतीबांचे बालसंगोपन केले. त्या विधवा झाल्यानंतर सासरी आणि माहेरी त्यांचे कुणीच नव्हते. त्यामुळे त्या जॉन नावाच्या मिशनऱ्याची मुले सांभाळण्याचे काम करित असत. त्या शिक्षित नव्हत्या. तरीही जॉन त्यांच्या घरातील इंग्रजीच्या वातावरणामुळे त्यांना इंग्रजी बोलता येत होते. जोतीरावांचे लग्न झाल्यावर गोविंदरावांच्या सांगण्यावरून सगुणाबाई गावात राहू लागल्या. सावित्रीबाई सगुणाबाईस कोणत्याच कामाला हात लावू देत

नसत. सावित्रीबाईंच्या गोड वागण्या-बोलण्याने त्या थोड्याच दिवसात घरातील सर्वांच्या आवडीच्या बनल्या. जोतीरावांच्या सहवासात सावित्रीबाईंमधील कठोरता आणि गर्विष्ठपणा कमी होवू लागला. त्यांच्या मनात ज्ञानाचे बीजारोपण होवू लागले.

जोतीराव म्हणायचे, 'एका पुरुषाला दिले जाणारे शिक्षण हे त्याच्या स्वतःपुरते असते, तर स्त्रीला दिले जाणारे शिक्षण हे तिच्या कुटुंबासाठी असते.' म्हणूनच त्यांनी स्त्री-शिक्षणास प्रथम प्राधान्य दिले. स्वतःच्या कुटुंबापासूनच शिक्षणाची सुरुवात करण्याचे ठरवून त्यांनी सावित्रीबाई आणि सगुणाबाई यांना धूळपाटीवर शिक्षणाचे धडे देण्यास सुरुवात केली. हाच भारतीय व्यक्तीने भारतातील स्त्री शिक्षणाचा केलेला पहिला प्रयोग होता. जोतीरावांनी या दोघींचे शिक्षण चांगल्या पद्धतीने पूर्ण केले. त्यानंतर शिक्षिकेचा कोर्स करण्याचे ठरले. नॉर्मल स्कूल, पुणे येथे मिसेस मिचेल या शिक्षक-प्रशिक्षण कार्यक्रम चालवित असत. तेथेच सावित्रीबाई व सगुणाबाईंनी प्रशिक्षण घेवून त्या प्रशिक्षित शिक्षिका झाल्या आणि महाराष्ट्रातील आद्य प्रशिक्षित शिक्षिका बनल्या.

२) शैक्षणिक कार्य :

जोतीरावांनी १८४८ मध्ये पुणे येथील बुधवार पेठेतील भिडेच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा काढली. ही महाराष्ट्रातील पहिली मुलींची शाळा होय. याच शाळेत जोतीबांनी स्वतःच्या मदतीकरीता सावित्रीबाईंना शिक्षिका म्हणून घेतले. त्यावेळी सनातन्यांकडून होणारा त्रास व इतर संकटांकडे दुर्लक्ष करून सावित्रीबाईंनी आपले शैक्षणिक कार्य चालूच ठेवले. शाळेतील मुलींबद्दलची माया, प्रेम, जिव्हाळा, परोपकारीवृत्ती व सामाजिक सेवाभाव इ. मुळे लोकांच्यामध्ये सावित्रीबाईंबद्दल हळूहळू आदर निर्माण होत गेला. अशाप्रकारे त्या थोर शिक्षिका बनल्या.

सनातन्यांच्या प्रचंड विरोधाला न जुमानता काही युरोपियन अधिकारी व काही सुधारणावादी विचारांचे ब्राह्मण यांच्या सहकार्याने जोतिबा-सावित्रीने सुरू केलेले स्त्री शिक्षणाचे कार्य चांगलेच नावारूपाला आले. म्हणूनच पहिली भारतीय शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाईंचे आणि स्त्री शिक्षणाचे आद्य जनक म्हणून जोतिबा सावित्रीबाई दोघांचे नाव आज आदराने घेतले जाते.

सावित्रीबाई या केवळ उत्तम शिक्षिका नव्हत्या; तर त्या चांगले शिक्षक-प्रशिक्षक, भारतातील पहिल्या मुख्याध्यापिका, उत्तम पर्यवेक्षिका होत्या. सावित्रीबाईंनी स्त्रियांबरोबरच शुद्रांनाही शिक्षणासाठी प्रेरित केले. रूढी परंपरा व ज्ञानाचे उच्चाटन करून शिक्षणातून लोकांना माणूस बनवणे, स्वत्व जपण्यास शिकविणे म्हणजेच 'मनुष्यत्वासाठी शिक्षण' हा पायाभूत विचार सावित्रीबाईंनी तत्कालीन काळात मांडला.

३) सावित्रीबाई स्त्रियांच्या पुढारी :

सावित्रीबाईंनी तत्कालीन समाजातील स्त्रियांचे दुय्यम स्थान, त्यांचे अज्ञान, दुःख इ. चे निरीक्षण करून स्त्री-दास्य विमोचनाचा कैवार घेतला. त्यादृष्टीने त्यांनी बालविवाह, विधवांवरील अन्याय इ.वाईट प्रथांचे

निर्मुलन करण्यासाठी प्रयत्न केले. पण हे कार्य करित असताना सावित्रीबाईना असा अनुभव आला की, त्या हे कार्य ज्यांच्यासाठी करित होत्या, त्यांच्याकडूनच त्यांना विरोध होत होता. पण हा त्यांचा दोष नसून त्यांच्या अज्ञानाचा परीणाम होता, हे त्यांनी जाणले. यावेळी जोतीरावांनी त्यांना सांगितले की, "प्रतिकूल परिस्थितीत कार्य करून ते यशस्वी करणे यातच कार्यकर्त्यांची खरी परीक्षा असते." यावेळी सावित्रीबाई त्यांच्या प्रयत्नात यशस्वी झाल्या. त्यांनी हळूहळू मागास जाती व स्त्रियांमधील जुन्या समजूती, अनिष्ट चालिरिती संपविण्यासाठी त्यांच्यात शिक्षणप्रसार करून मोठेच क्रांतिकार्य केले. सावित्रीबाई व इतर सुधारणावादी लोकांच्या प्रयत्नांचा सरकारवर सकारात्मक परिणाम होवून त्यांनी स्त्रियांना व वंचितांना शिक्षण देण्याची जबाबदारी मान्य केली. तेव्हापासून स्त्रियांना व वंचितांना असे ठामपणे वाटू लागले की, सावित्रीबाईच आपल्या पुढारी आहेत.

४) सावित्रीबाईचे सामाजिक कार्य :

सावित्रीबाईंनी आपल्या शैक्षणिक कार्याबरोबरच सामाजिक कार्यही केले. दुष्काळाच्या वेळी जोतिबा-सावित्रीबाई यांनी अन्नछत्रे उघडून हजारो लोकांचे प्राण वाचविले. बालहत्या प्रतिबंधक (१८५३) गृहातील मुलांना वाढविले, त्यांच्यावर खऱ्या माणुसकीचे संस्कार केले. दोघांनीही समाजात माणूस घडविण्याचे व त्यांना समतेचे दूत बनविण्याचे कार्य केले. त्यांनी स्त्रियांना केवळ सामाजिक छळापासून वाचविले नाही, तर त्यांच्यामध्ये जगण्याची उमेद निर्माण केली. महिलांचे हळदी-कुंकवाचे कार्यक्रम घेवून त्याद्वारे प्रबोधन सुरू ठेवले. त्यांनी तत्कालीन समाजातील व्यक्तींना आपल्या काव्यांद्वारे अंधश्रद्धा व जुन्या समजूतीतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला.

इ.स. १८५२ मध्ये जोतिबांच्या मार्गदर्शनाखाली महिला सेवा मंडळाची स्थापना करण्यात आली. हे स्त्री-चळवळीला गतीमान करणारे मंडळ होते. समाजातील विषमतेतील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न या मंडळाने केला.

इ.स. १८६८ मध्ये फुले दांपत्याने अस्पृश्यतेविरुद्ध आवाज उठवला आणि स्वतःच्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला. परिणामी त्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणावर टीका होवू लागली. पण त्यांनी त्या सर्वांना न जुमानता अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न सुरूच ठेवले.

त्यांच्याच प्रेरणेने सती व केशवपन या अनिष्ट प्रथांना विरोध केला गेला. परिणामी केशवपनाविरुद्ध पुण्यात न्हाव्याचा पहिला ऐतिहासिक संप झाला. विधवा पुनर्विवाहला चालना देणारी सभा त्यांनी काढली. विधवा मातांसाठी बालहत्या प्रतिबंधगृह काढले. दुष्काळात ब्रिटीश सरकारला मदतकार्य करायला भाग पाडले.

फुले दांपत्याने काळाच्याही पुढे जाऊन उचललेले पाऊल म्हणजे त्यांनी ब्राह्मण विधवेचा मुलगा दत्तक घेवून सर्वांचा वरोध असतानाही त्याचा आंतरजातीय विवाह घडवून आणला. म्हणजेच ते केवळ बोलके सुधारक नव्हते तर कर्ते सुधारक होते.

५) मूल्यमापन :

इ.स. १८९० मध्ये प्लेगने सर्वत्र हैदोस घातला असताना हॉस्पिटल चालवून शेकडो रुग्णांची त्यांनी स्वतः सुश्रूषा केली. त्यातच संसर्ग होवून १० मार्च १८९७ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

एक शिकलेली स्त्री किती अंगाने समाजाचा विकास करू शकते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे सावित्रीबाई होत. त्यांचे चारीत्र अत्यंत तेजस्वी व स्फूर्तीदायक आहे. आजची युवा पिढी आणि पालकांपर्यंत अशी चरित्रे पोहोचायला हवीत जेणेकरून त्यांच्या विचारांना चालना मिळेल. परिणामी त्यांच्यात सामाजिक जाणिव निर्माण होवून राष्ट्रप्रेम व राष्ट्राभिमान वाढीस लागेल.

महाराष्ट्र शासनाने सावित्रीबाईंच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याची दखल घेवून १९९५ पासून ३ जानेवारी हा दिवस 'बालिका दिन' म्हणून साजरा करण्याचे घोषित केले आहे. हाच खऱ्या अर्थाने त्यांच्या कार्याचा गौरव आहे.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

योग्य पर्याय निवडून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील 'नायगाव' या खेड्यात रोजी झाला.
अ) ३ जानेवारी १८३१
ब) २ जानेवारी १८३१
क) १ जानेवारी १८३०
ड) ३ जानेवारी १८३१
२. जोतीराव फुलेंनी १८४८ मध्ये येथील बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा काढली.
अ) मुंबई
ब) सातारा
क) पुणे
ड) नाशिक
३. जोतीबा-सावित्रीबाईंनी मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली.
अ) १८४८
ब) १८५२
क) १८५१
ड) १८५३
४. रोजी प्लेगाचा संसर्ग होऊन सावित्रीबाई फुले यांचा मृत्यू झाला.
अ) ९ मार्च १८९७
ब) ७ मार्च १८९७
क) १० मार्च १८९७
क) १० मार्च १८९६
५. महाराष्ट्र शासनाने सावित्रीबाई फुलेंच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याची दखल घेवून १९९५ पासून ३ जानेवारी हा दिवस दिवस म्हणून साजरा करण्याचे घोषित केले आहे.
अ) बालिका दिन
ब) महिला दिन
क) युवा दिन
ड) शिक्षक दिन

२.२.२ ताराबाई शिंदे (१८५० - १९१०) :

महात्मा जोतीबा फुलेंनाही यांच्या लिखानाची दखल घ्यावी असे वाटले ती स्त्री म्हणजे 'ताराबाई शिंदे' होय. ज्या लेखिका किंवा साहित्यिक नव्हत्या, लोकप्रिय किंवा प्रसिद्ध समाजसुधारकही नव्हत्या; परंतु स्त्री-पुरुष तुलना हे केवळ ५० पानांचे अतिउच्च दर्जाचे व सडेतोड अशा शब्दात स्त्री-पुरुष समानतेविषयीचे विचार मांडणारे पुस्तक लिहिले. या एका पुस्तकाद्वारे तत्कालीन प्रस्थापित पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेविरुद्ध घणाघाती टीका करून स्त्री-मुक्तीचे विचार परखडपणे मांडून त्यांनी एक प्रकारे महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या इतिहासामध्ये आपला ठसा उमटविला आहे. पण त्या महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये 'समाजसुधारक' म्हणून उपेक्षित राहिलेल्या दिसतात.

एकंदरीत आजची सामाजिक व्यवस्था, स्त्रियांवरील वाढते अन्याय व अत्याचार सुशिक्षित असूनही तिला कुटुंब, समाज अथवा तिच्या कार्यक्षेत्राच्या ठिकाणीही मिळणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक इ. चा विचार करता या पुरुषप्रधान संस्कृतीला छेद देणारे ताराबाई शिंदे यांचे परखड विचार व निर्भिड वृत्ती यांचा समाजामध्ये प्रचार होणे काळाची गरज बनली आहे. त्यांनी सक्रियपणे समाजसुधारणेसाठी लढा दिला नसला तरी त्यांचे विचार व लिखाण म्हणजेच तत्कालीन समाजव्यवस्थेविरुद्धचे बंड आणि स्त्री स्वातंत्र्यासाठी उचललेले धाडसाचे पाऊल होते, असेच म्हणावे लागेल. त्यामुळेच काळाच्याही पुढे जावून निर्भयपणे आपले विचार मांडणाऱ्या स्त्रीचा एक समाजसुधारक म्हणून अभ्यास होणे आवश्यक आहे. आपण या प्रकरणात ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांवर चर्चा करणार आहोत.

१) पूर्वचरित्र :

ताराबाई शिंदे यांच्या व्यक्तीगत जीवनाविषयी पुरेशी माहिती उपलब्ध होत नाही. त्या विदर्भातील बुलढाणा या गावी जन्मल्या. त्यावेळी त्याला बुलढाणे असेही म्हणत. तेथील प्रसिद्ध व प्रचंड मोठ्या वाड्याचे मालक बापूजी हरी शिंदे हे त्यांचे वडील. ताराबाई चार भावांमध्ये एकट्याच असल्यामुळे आई वडीलांच्या लाडक्या होत्या. ताराबाईंचे वडील हे महात्मा जोतीराव फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते होते. महात्मा फुले यांच्या विचारांचा त्यांच्या मनावर प्रभाव होता. सर्व प्रकारच्या समतेच्या भूमिका त्यांना पटल्या व त्यांनी आपल्या घरापासून या समतेला सुरुवात केली. त्यांनी आपल्या चार मुलात व ताराबाईंमध्ये भेदभाव केला नाही.

२) शिक्षण :

त्या काळी स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याने ताराबाईंच्या शिक्षणाची व्यवस्था घरीच करण्यात आली होती. मराठी, इंग्रजी आणि संस्कृतचाही त्यांनी अभ्यास केला होता. लक्ष्मणशास्त्री हळवेंची 'मुक्तामाला', रिसबुडांचे 'मंजुघोषा' या कादंबऱ्या, चितळेंचे 'मनोरमा' नाटक, रामजी दासोजींची 'स्त्री चरित्रासारखे' इ. तत्कालीन साहित्य त्यांच्या वाचनात आले. त्यांच्या चौफेर वाचनामुळे साहित्यातून होत असलेल्या स्त्रीविषयक चित्रणामुळे त्यांचे मन तळमळत असे. सत्यशोधक विचार, जातीव्यवस्थेमुळे दलितांवर

२.२.२ ताराबाई शिंदे (१८५० - १९१०) :

महात्मा जोतीबा फुलेंनाही यांच्या लिखानाची दखल घ्यावी असे वाटले ती स्त्री म्हणजे 'ताराबाई शिंदे' होय. ज्या लेखिका किंवा साहित्यिक नव्हत्या, लोकप्रिय किंवा प्रसिद्ध समाजसुधारकही नव्हत्या; परंतु स्त्री-पुरुष तुलना' हे केवळ ५० पानांचे अतिउच्च दर्जाचे व सडेतोड अशा शब्दात स्त्री-पुरुष समानतेविषयीचे विचार मांडणारे पुस्तक लिहिले. या एका पुस्तकाद्वारे तत्कालीन प्रस्थापित पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेविरुद्ध घणाघाती टीका करून स्त्री-मुक्तीचे विचार परखडपणे मांडून त्यांनी एक प्रकारे महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या इतिहासामध्ये आपला ठसा उमटविला आहे. पण त्या महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये 'समाजसुधारक' म्हणून उपेक्षित राहिलेल्या दिसतात.

एकंदरीत आजची सामाजिक व्यवस्था, स्त्रियांवरील वाढते अन्याय व अत्याचार सुशिक्षित असूनही तिला कुटुंब, समाज अथवा तिच्या कार्यक्षेत्राच्या ठिकाणीही मिळणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक इ. चा विचार करता या पुरुषप्रधान संस्कृतीला छेद देणारे ताराबाई शिंदे यांचे परखड विचार व निर्भिड वृत्ती यांचा समाजामध्ये प्रचार होणे काळाची गरज बनली आहे. त्यांनी सक्रियपणे समाजसुधारणेसाठी लढा दिला नसला तरी त्यांचे विचार व लिखाण म्हणजेच तत्कालीन समाजव्यवस्थेविरुद्धचे बंड आणि स्त्री स्वातंत्र्यासाठी उचललेले धाडसाचे पाऊल होते, असेच म्हणावे लागेल. त्यामुळेच काळाच्याही पुढे जावून निर्भयपणे आपले विचार मांडणाऱ्या स्त्रीचा एक समाजसुधारक म्हणून अभ्यास होणे आवश्यक आहे. आपण या प्रकरणात ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांवर चर्चा करणार आहोत.

१) पूर्वचरित्र :

ताराबाई शिंदे यांच्या व्यक्तीगत जीवनाविषयी पुरेशी माहिती उपलब्ध होत नाही. त्या विदर्भातील बुलढाणा या गावी जन्मल्या. त्यावेळी त्याला बुलढाणे असेही म्हणत. तेथील प्रसिद्ध व प्रचंड मोठ्या वाड्याचे मालक बापूजी हरी शिंदे हे त्यांचे वडील. ताराबाई चार भावांमध्ये एकट्याच असल्यामुळे आई वडीलांच्या लाडक्या होत्या. ताराबाईंचे वडील हे महात्मा जोतीराव फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते होते. महात्मा फुले यांच्या विचारांचा त्यांच्या मनावर प्रभाव होता. सर्व प्रकारच्या समतेच्या भूमिका त्यांना पटल्या व त्यांनी आपल्या घरापासून या समतेला सुरुवात केली. त्यांनी आपल्या चार मुलात व ताराबाईंमध्ये भेदभाव केला नाही.

२) शिक्षण :

त्या काळी स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याने ताराबाईंच्या शिक्षणाची व्यवस्था घरीच करण्यात आली होती. मराठी, इंग्रजी आणि संस्कृतचाही त्यांनी अभ्यास केला होता. लक्ष्मणशास्त्री हळवेंची 'मुक्तामाला', रिसबुडांचे 'मंजुघोषा' या कादंबऱ्या, चितळेंचे 'मनोरमा' नाटक, रामजी दासोजींची 'स्त्री चरित्रासारखे' इ. तत्कालीन साहित्य त्यांच्या वाचनात आले. त्यांच्या चौफेर वाचनामुळे साहित्यातून होत असलेल्या स्त्रीविषयक चित्रणामुळे त्यांचे मन तळमळत असे. सत्यशोधक विचार, जातीव्यवस्थेमुळे दलितांवर

होणारे अन्याय, स्त्रियांचे समाजातील दुय्यम स्थान व त्यांची होत असलेली उपेक्षा यामुळे त्यांच्या जीवाची घालमेल होत असे.

३) वैवाहिक जीवन :

ताराबाईंचे लग्नही लवकरच झाले. तेव्हाच्या मलकापूर तालुक्यातील माकोडी या खेड्यातील श्री. नारायणराव देशमुख (चव्हाण) यांच्याशी त्या विवाहबद्ध झाल्या. ताराबाई सुसंस्कृत व शहरी वातावरणात वाढलेल्या व माकोडी हे गाव एक लहान व आडवळणाचे खेडे होते. तेथे जाण्या येण्यासाठी बैलगाडी व घोड्याशिवाय पर्याय नव्हता. या व इतर काही कारणांमुळे ताराबाई तेथे राहिल्याच नाहीत. त्या कायमच्या माहेरीच राहिल्या व नारायणराव घरजावई झाले. म्हणजेच एका अर्थाने मातृसत्ताक पद्धती ताराबाईंनी पुन्हा अंमलात आणली आणि 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे पुस्तक लिहिण्याआधीच स्त्री जातीचं पुरुष जातीवरचं वर्चस्व यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून सिद्ध केलं.

ताराबाईंनी काळाच्या पुढचे पाऊल उचलले खरे पण त्यांचा संसार नीट चालला नाही. वंशरूपानं त्यांचा अंश शिल्लक राहिला नाही. नारायणरावांना या श्रीमंत व घरंदाज कुटुंबाच्या पसंतीला उतरेल असे वागणे जमले नाही. त्यांचा स्वभाव बदलता आला नाही. ताराबाईंनाही त्यांच्याशी जुळवून घेता आले नाही. त्यामुळे त्यांचा संसार फार काळ टिकला नाही. ताराबाई एकट्याच पडल्या कारण त्यावेळी स्त्री कितीही शिकलेली व विचारवंत असली तरीही स्त्रीचा दर्जा दुय्यमच असे. तशातच नको त्या चर्चा होत असत. त्या त्यांच्या कानावर येत असत. त्या सर्वांचा परिणाम ताराबाईंवर झाला.

४) ताराबाईंचे विचार व कार्यक्षेत्र :

ताराबाईंनी यांनंतर आपला पूर्ण वेळ कामात आणि वाचनात घालवायला सुरूवात केली. त्यानंतर त्या स्वतः घोड्यावर बसून शेतातला कारभार पाहू लागल्या. पुरुषांसारखी कोर्टातील कामे करू लागल्या. तसेच आजूबाजूला पाहिलेल्या स्त्रियांचे जगणे आणि त्यांचा स्वतःचा अनुभव यावर त्यांनी चिंतन करायला सुरूवात केली. त्या मराठी व इंग्रजी वर्तमानपत्रेही नित्यनियमाने वाचत असत. त्यावेळी २६ मे, १८८१ च्या टाइम्स ऑफ इंडिया मधील विजयालक्ष्मी खटल्याची बातमी त्यांनी वाचली.

या खटल्याच्या संदर्भात जेव्हा मराठी, हिंदी, इंग्रजी वर्तमानपत्रातून बातम्या, लेख अग्रलेख, वाचकांची मते, विविध संस्था व संघटनांची मते इ. प्रसिद्ध होवू लागले. तेव्हा सर्वत्र स्त्री-प्रश्नांची चर्चा जोरदार सुरू झाली. स्त्रीजातीवर जोरदार टीका होवू लागली. अशा वेळी कोणीतरी या प्रश्नावर बोलणे, लिहिणे, गरजेचे बनले होते. त्यावेळी स्त्रियांचा कैवार घेऊन ताराबाईंनी लिहिण्याचे ठरविले.

५) 'स्त्री-पुरुष तुलना' या पुस्तकाविषयी :

इ.स. १८८२ मध्ये ताराबाई शिंदे यांनी बुलढाण्यासारख्या मागास समजल्या जाणाऱ्या गावात राहून मिळतील ती मराठी, इंग्रजी, संस्कृत संदर्भ साधने गोळा करून 'स्त्री पुरुष तुलना' हे पन्नास पानांचे पुस्तक लिहिले. यापुढेही जावून जेव्हा स्त्रियांचे जग केवळ चूल-मूल यापेक्षा जास्त व्यापक नव्हते. अशा संकुचित

वातावरणातही त्यांनी असा विचार कृतीत आणला, तो प्रसिद्ध केला आणि जगासमोर आणला. एकोणीसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता हे खूपच धाडसाचे पाऊल होते.

महात्मा फुलेंच्या 'सत्सार अंक २' या १८८५ साली प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकात ताराबाई शिंदे यांचा व त्यांनी लिहिलेल्या 'स्त्री पुरुष तुलना' या पुस्तकाचा उल्लेख मिळतो. महात्मा फुलेंनी या पुस्तकाचे खूपच कौतूक केले आहे. पण ताराबाईंच्या इतर समकालीन लोकांनी या पुस्तकाची दखल घेतलेली दिसत नाही. महाराष्ट्र शासनाने प्रकाशित केलेल्या 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मया'च्या पहिल्या आवृत्तीचे एक संपादक कै. सं. ग. मालशे यांनी या पुस्तकाचा शोध लावला. १९७५ साली मालशे यांनी आपल्या सविस्तर प्रस्तावनेसह हे पुस्तक प्रकाशित केले. ताराबाई ज्या वातावरणात वाढल्या ते वातावरण, तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार या कारणांबरोबरच त्यावेळी देशभर गाजलेला विजयालक्ष्मी खटला इ. कारणांमुळे 'स्त्री-पुरुष तुलना' या पुस्तकाद्वारे ताराबाई शिंदेंनी आपले परखड विचार व्यक्त केलेले दिसतात.

ताराबाईंनी या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतच आपल्या लेखनामागचा हेतू स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, या लिखानामागचा हेतू पुरुषांचे दोष काढणे हा नाही तर स्त्रियांचे गुण दाखविणे हा आहे. हे पुस्तक लिहिताना ताराबाईंच्या समोर कोणताही संकुचित विचार नसून उच्चविचार होते.

ताराबाईंनी या पुस्तकात एकोणीसाव्या शतकातील समाजात रूढ झालेली सनातन वृत्ती, पुरुषांनी स्त्रियांना दिलेली दुय्यम दर्जाची वागणूक तत्कालीन जातीय व्यवस्थेतील प्रथा-परंपरा, बालविवाह, जरठ कुमारी विवाह, पुर्नविवाह, सतीप्रथा, पडदापद्धती, केशवपण, विधवांना मिळणारी वाईट वागणूक, व्यभिचार व स्त्रियांवर पुरुषांकडून अमानुषपणे केले जाणारे अन्याय, अत्याचार, बालहत्या इ. चा अतिशय स्पष्ट आणि परखड, झणझणीत भाषेत युक्तीवाद केलेला दिसतो. याशिवाय या पुस्तकात त्यांनी कारागिरांची होणारी हेळसांड वर्णन करून ती परदेशी वस्तू वापरल्याने महाराष्ट्रातील उद्योगधंदे लयास जात होते. त्यामुळे येथील कारागिरांची हेळसांड पाहून त्याबद्दल त्या कळवळा व्यक्त करतात.

आपल्या पुस्तकात त्या स्त्रियांप्रमाणे पुरुषांनीही पातिव्रत्याचे नियम पाळावेत अशी रास्त अपेक्षा व्यक्त करतात. त्यांनी स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून रामायण आणि महाभारतातील स्त्री-पात्रांचे परीक्षण केले आहे. पुढे त्या स्त्री सुधारणेच्या नावाखाली पुण्यात होणाऱ्या पोकळ सभांवरही टीका करताना दिसतात. त्यांच्या मते, यासभा स्त्री सुधारणेचा कोणताही ठोस निर्णय घेवून त्याचे आचरण न करता त्या तीस-पस्तीस वर्षे नुसता सुधारणेचा देखावा करित आहेत. आपल्या लिखानात त्यांनी स्त्रीच्या अस्तित्वाशिवाय पुरुषाला अर्थ नाही याबाबतही चर्चा केलेली आहे.

ताराबाईंच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांना वैज्ञानिक प्रगतीविषयी प्रेम व आपुलकी होती. म्हणूनच त्यांनी ब्रिटीशांनी सुरू केलेल्या रेल्वेचे कौतुक केलेले दिसते. सामान्यांना मिळालेल्या अशा सुविधा अतिशय प्रगतीकारक आहेत असे त्या म्हणतात. म्हणूनच इंग्रजांच्या सर्व प्रकारच्या सुधारणांचे ताराबाईंना कौतुक होते. त्यांच्या मते, इंग्रजांमुळेच भारतातील बेबंदशाहीचा नाश झाला व भारतात एक सुघटित राज्यव्यवस्था सुरू

झाली. असे परखड आणि रोखठोक विचार मांडणाऱ्या ताराबाईंच्या 'स्त्री पुरुष तुलना' या पुस्तकाचे इंग्रजीत भाषांतर होवून त्याचेही सर्वत्र कौतुक झालेले दिसते. एवढ्या तोलामोलाचे हे स्त्रीवादी लिखाण सर्वांपर्यंत पोहोचावे व समाजात समतेचा विचार रूजावा यासाठी आपण त्यांचा अभ्यास केला पाहिजे.

तत्कालिन सामाजिक परिस्थिती पाहता निर्भिडपणे सामाजिक समतेचा विचार मांडणाऱ्या या थोर स्त्रीचा महाराष्ट्राच्या समाजसुधारणेच्या इतिहासात एक स्त्री समाजसुधारक म्हणून इतर समाजसुधारकांच्या बरोबर यांचाही गौरव होणे रास्त आहे.

६) मूल्यमापन :

आज आपण महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास या विषयावरील कोणतेही पुस्तक पाहिले तर असे लक्षात येते की, तेथे ताराबाई शिंदे यांचे नाव कोठेही दिसत नाही. पण आजच्या विद्यार्थ्यांना व इतर सामान्य लोकांनाही त्यांच्याविषयी माहिती होणे आवश्यक आहे. कारण त्यांच्या केवळ एका पुस्तकातून त्यांनी तत्कालीन सनातनी वृत्तीविरोधात बंड करून स्त्रियांच्या सर्व प्रश्नांवर सखोल चर्चा केली. स्त्री-पुरुष समतेचा विचार मांडला. यावरून आपण असे म्हणू शकतो की, त्यांचे चौफेर वाचन, चिंतन, सामाजिक प्रश्नांची जाण, निरीक्षण, स्वानुभव आणि निर्भिड वृत्ती इ. चा परिपाक म्हणजे ताराबाई शिंदे यांच्या हातून झालेली 'स्त्री पुरुष तुलना' या पुस्तकाची निर्मिती होय. यामध्ये मांडलेल्या बंडखोर विचारांमुळेच त्यांनी महाराष्ट्राच्या इतिहासात आपला वेगळा ठसा उमटवला आहे.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

योग्य पर्याय निवडून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. ताराबाई शिंदे यांचा जन्म या गावी झाला.
 अ) बुलढाणा ब) अहमदनगर क) जळगांव ड) नाशिक
२. 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे पुस्तक यांनी लिहिले.
 अ) सावित्रीबाई फुले ब) जोतिराव फुले क) ताराबाई शिंदे ड) पंडिता रमाबाई
३. या खटल्याचा परिणाम होवून ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहिला.
 अ) राजलक्ष्मी ब) भवरीदेवी क) शारदादेवी ड) विजयालक्ष्मी
४. 'स्त्री-पुरुष तुलना' पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत ताराबाईंनी आपल्या लिखाणाचा उद्देश पुरुषांचे दोष काढणे हा नसून हा आहे असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे.
 अ) स्त्रियांचे दोष दाखविणे ब) स्त्रियांचे गुण दाखविणे
 क) स्त्री-पुरुष यांची तुलना करणे, ड) तत्कालीन पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेवर हल्ला करणे

५) यांच्या 'सत्सार अंक २ रा या १८८५ साली प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकात ताराबाई शिंदे व त्यांनी लिहिलेल्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' या पुस्तकाचा उल्लेख आढळतो.

अ) महात्मा जोतीराव फुले

ब) सावित्रीबाई फुले

क) बहिणाबाई चौधरी

ड) पंडिता रमाबाई

२.२.३ पंडिता रमाबाई (१८५८-१९२२) :

महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात स्त्री उन्नतीसाठी कार्य केलेल्या सुधारकांच्या यादीत केवळ 'ख्रिस्ती धर्म स्विकारून' स्त्री उद्धाराचे कार्य केल्यामुळे उपेक्षित किंवा काहीसे नजरेआड राहिलेले नाव म्हणजे 'पंडिता रमाबाई'

पंडिता रमाबाईंनी पाश्चात विद्या संपादन करून हिंदी ख्रिस्ती मुली, विधवा, दुष्काळग्रस्त स्त्रिया यांना शिक्षित व स्वावलंबी करून जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली. त्यांनी भारताबरोबरच परदेशातही आपल्या विद्वत्तेची किर्ती गाजवून महाराष्ट्रातील स्त्रियांना सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी आपले सारे जीवन व्यतीत केले. म्हणूनच भारताच्या व विशेषतः महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात त्यांनी केलेले स्त्री उद्धाराचे कार्य उल्लेखनीय आहे. त्यामुळे त्यांच्या या कार्यावर प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे.

१) पूर्वचरित्र :

पंडिता रमाबाईंचा जन्म कर्नाटकातील माळहेरंजी येथे एका विद्वान ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव अनंतशास्त्री डोंगरे व आईचे नाव अंबाबाई होते. त्या काळात प्रचलित असलेल्या प्रथा व जाचक रूढींना न जुमानता अनंतशास्त्रींनी स्वतःच्या पत्नीला व मुलीला संस्कृत शिकवले. त्यामुळे लोकांनी त्यांच्यावर फार अत्याचार केले. परिणामी ते गाव सोडून हिंदुस्थानच्या तीर्थयात्रेस गेले. ते मद्रासमध्ये असताना तेथील भयंकर दुष्काळाने (१८७६-७७) पं. रमाबाईंचे आई वडील व मोठी बहिण मरण पावले. त्यानंतर आपल्या श्रीनिवास या भावाबरोबर पुराणे व व्याख्याने सांगून त्या आपला उदरनिर्वाह करू लागल्या. अशा पद्धतीने जीवनाचा प्रवास करत करत त्या कलकत्यास पोहोचल्या. तेथे त्यांच्या विद्वत्तेचे खरे चीज झाले. कलकत्ता विश्वविद्यालयातील पंडितांनी त्यांना व्याख्यानासाठी आमंत्रण दिले आणि पंडिता व 'सरस्वती' ही कलकत्ता विश्वविद्यालयातील पंडितांनी त्यांना व्याख्यानासाठी आमंत्रण दिले आणि पंडिता व 'सरस्वती' ही दोन बिरूदे त्यांना अर्पण केली. तेव्हापासून त्यांची किर्ती देशभर पसरली. अचानकपणे श्रीनिवासचेही निधन झाले. रमाबाई पूर्णपणे निराधार झाल्या. तरीही त्यांनी धीर सोडला नाही. स्वतःची बुद्धिमत्ता व शीघ्रकवीत्व याद्वारे साऱ्या देशाचे लक्ष वेधून घेतले, अनेक सन्मान व मानपत्रे मिळवली.

१८८० साली त्यांनी 'बाबू बिपीन बिहारीदास मेधावी' या बंगाली, शूद्र समाजातील वकिलाशी विवाह केला. हा विवाह आंतरप्रांतीय, आंतरजातीय आणि विशेष म्हणजे प्रतिलोम होता. त्या काळात हे कडूर समातनींना रूचणारे नव्हते. त्यामुळे अनेकजण त्यांच्या विषयी नाराज झाले. विवाहानंतर केवळ १९ महिन्यांच्या आतच कॉलरा या आजाराने मेधावींचा मृत्यू झाला. त्यावेळी त्यांना 'मनोरमा' नावाची एक कन्या होती. पतीच्या मृत्यूनंतर आपल्या कन्येसह रमाबाई महाराष्ट्रात आल्या. यावरून असेच म्हणावे लागेल की, कौटुंबिक

आणि सांसारिक सुखाच्या दृष्टीने रमाबाई खूप दुर्दैवी ठरल्या.

२) पंडिता रमाबाईंचे महाराष्ट्रातील समाजकार्य :

आर्य महिला समाजाची स्थापना : १८८२ मध्ये रमाबाई पुण्यात आल्या. तेथे त्यांची जाहीर व्याख्याने व पुराणे होत असत. त्यांची वक्तव्ये अभ्यासपूर्ण व निर्भयपणे केलेली असत. त्यामुळे त्यांची निंदा करणाऱ्या अनेक टवाळ पुणेकरांनी त्यांच्यापुढे हार मानली.

रमाबाईंनी महाराष्ट्रभर स्त्री शिक्षणासाठी लोकजागृतीचे काम सुरू केले. त्यांच्या विषयी टिळक चरित्रकार न. चिं. केळकर म्हणतात, “बाई धीट, दुसऱ्यावर छाप टाकणारी व हजरजबाबी असल्याने कोणी तिच्याशी प्रत्यक्ष भेटून वाद किंवा निषेध केला नाही.”

स्त्री समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या हेतूने त्यांनी ३० एप्रिल १८८२ रोजी पुण्यात तर ३० नोव्हेंबर १८८२ रोजी मुंबईत ‘आर्य महिला समाज स्थापन केला. शिवाय सोलापूर, पंढरपूर, अहमदनगर व बार्शी येथेही आर्य महिला समाज स्थापन करण्यात त्या यशस्वी झाल्या. तरीही महाराष्ट्रातील स्त्रियांनी त्यांना पुरेसा पाठिंबा दिला नाही.

पुण्यात आल्यापासून ते इंग्लंडला जाण्यापर्यंतच्या एक वर्षाच्या काळात रमाबाईंनी केलेल्या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे १) त्यांची हंटर कमिशन पुढील स्त्रीशिक्षणाविषयीची साक्ष आणि २) स्त्री-धर्म-नीती या पुस्तकाचे लिखान त्यामुळे त्यांच्या या कार्याची चर्चा करणे आवश्यक आहे.

३) रमाबाईंची हंटर आयोगापुढील साक्ष (१८८३) :

१८५४-१८८२ या काळामध्ये प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती अपेक्षेप्रमाणे न झाल्याने भारत सरकारने विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली १८८२ मध्ये एक आयोग स्थापन केला. त्याला ‘हंटर आयोग’ म्हटले जाते. ‘प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचा अभ्यास करणे हा त्याचा मुख्य हेतू होता.

रमाबाईंनी हंटर आयोगाला दाखवून दिले की, ब्रिटीश सत्तेखालील ९ कोटी ९७ लक्ष स्त्रियांपैकी केवळ ९९ हजार ५०० स्त्रिया साक्षर आहेत. त्यांनी भारतीय शिक्षण पद्धतीमधील दोष दाखवून ते दूर करण्यासाठी सूचना केल्या. त्यामध्ये खालील महत्त्वाचे मुद्दे मांडले.

१) मराठी व इंग्रजीचे बिनचूक ज्ञान असणाऱ्या शिक्षिका असाव्यात.

२) मुलींच्या शाळेतील शिक्षिकांना मुलांच्या शाळेतील शिक्षिकांपेक्षा जास्त पगार मिळावा.

३) सर्व आवश्यक उपकरणांनी युक्त वसतीगृहे असावीत.

४) सामान्य स्त्रियांचा भित्तेपणा व स्त्रीशिक्षणास ९० टक्के पुरुषांचा विरोध. या गोष्टी विचारात घेवून त्यांनी ‘मुलींच्या शाळा तपासण्याचे काम स्त्री अधिकाऱ्यांनी करावे’ असे सुचवले.

५) ‘भारतीय स्त्रियांच्या लाजाळूपणामुळे त्या पुरुष डॉक्टरांकडे आपल्या रोगाविषयी सांगण्यापेक्षा मरण स्वीकारत. त्यामुळे स्त्रियांना वैद्यकीय शिक्षण देण्यात यावे’, अशी त्यांनी विनंती केली.

रमाबाईची हंटर आयोगापुढील सक्ष व त्याचे परिणामांचा जर विचार केला तर असे दिसते की, स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतीत भारतीयांच्या विचारात मागासलेपणा तर ब्रिटीशांच्या विचारात पुरोगामीपणा होता खालील चर्चेवरून आपणास याची प्रचिती येते.

'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती व प्रवासवृत्त' या आपल्या पुस्तकात रमाबाई म्हणतात, हंटर आयोगापुढील साक्षीनंतर चार वर्षांनी स्त्रियांच्या वैद्यकीय शिक्षणाबाबत भारतात लोकमत घेण्यात आले. त्यामुळे काही सुधारक व स्त्री-उन्नती इच्छुक असणाऱ्या लोकांचे मतही 'स्त्रियांना वैद्यक शिकवू नये' असे होते. याउलट विल्यम हंटर यांच्यावर या साक्षीचा खूपच परिणाम झाला. त्यांनी ती साक्ष इंग्रजीत भाषांतरीत करून घेतली. त्यातील रमाबाईची स्त्रियांविषयीची कळकळ पाहून त्यांनी एडिन्बरोमध्ये 'रमाबाई व त्यांच्या कामगिरी' या विषयावर व्याख्यान दिले. ते व्याख्यान व्हिक्टोरिया राणीच्या वाचनात आले आणि त्यांनी भारतीय स्त्रियांच्या वैद्यकीय शिक्षणास चालना दिली. त्यानंतरच 'लेडी डफरीन फंड (१८८५)', 'स्त्री डॉक्टर' व 'स्त्रियांचे दवाखाने' इ. ची भारतात सुरुवात झाली.

म्हणजेच आपण असे म्हणू शकतो की, भारतात स्त्रियांसाठी वैद्यकीय शिक्षणाचा प्रारंभ व प्रसार करण्यात रमाबाईचा मोलाचा वाटा आहे.

४) प. रमाबाईकडून ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार (लंडन) :

एप्रिल १८८३ मध्ये पं. रमाबाई आपल्या कन्येसह इंग्लंडला गेल्या तेथे परित्यक्ता स्त्रियांसाठी काम केले जात असे. त्याचे मूळ रमाबाईंना येशूच्या व्यक्तीमत्त्वात दिसून आले. परिणामी त्यांनी जिराल्डिन यांच्या साक्षीने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. इंग्लंडमध्ये त्यांनी ख्रिस्ती धर्म, त्यांचे समाजजीवन, चालीरिती, स्त्रीशिक्षण संस्थांची सुव्यवस्था व उर्जितावस्था (वाढ) आणि पतीत स्त्रियांविषयी समाजची सहानुभूती इ. मुळे प्रभावित होवून त्याचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला.

५) पं. रमाबाईंवर अमेरिकेतील ज्ञानाचा प्रभाव :

पं. रमाबाई इंग्लंडमध्ये असतानाच त्यांच्या ज्ञानाची किती इंग्लंड बरोबर अमेरिकेतही पसरली. परिणामी अमेरिकेतील फिलाडेल्फिया येथील स्त्रियांच्या वैद्यकीय कॉलेजच्या प्रमुखांनी त्यांना डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभासाठी आमंत्रित केले. डॉ. आनंदीबाईंनाही रमाबाईंविषयी विशेष प्रेम व आदर होता. त्यामुळे दोन दिवस त्यांच्या बोटीची वाट बघत त्या समुद्र किनारीच बसून होत्या. त्या म्हणतात, 'रमाबाई ही फुलासारखी सुकुमार आहे' परंतु तिने आपल्या धैर्याने मोठमोठ्या योध्यासही खाली पहावयास लावले.

अमेरिकेतील स्त्रियांची प्रगती पाहून तेथील शिक्षणपद्धतीने त्यांचे लक्ष वेधून घेतले. बाल शिक्षणपंडित कुमारी अॅना हॅलोवेल, बालशिक्षणाची आई मिस इलिझाबेथ पीबडी व दारूबंदी कायद्याच्या आद्य प्रवर्तक मिस फ्रॅन्सिस ई. विलर्ड इ. स्त्रियांनी अमेरिकेत रमाबाईंवर विशेष छाप पाडली. त्यातूनच तेथे त्यांनी अनेक व्याख्याने दिली.

आपल्या 'द हाय कास्ट-हिंदू वूमन' (१८८७) या पुस्तकाद्वारे त्यांनी अमेरिकेत भारतातील बालविधवांबद्दल सहानुभूती निर्माण केली. म्हणूनच त्यांच्या कार्याला मदत करण्यासाठी 'रमाबाई असोसिएशन' (३१ डिसेंबर १८८७) ही संस्था काढून पुढील १० वर्षे अर्थसहाय्य करण्याचे अभिवचन मिशनऱ्यांनी दिले.

६) शारदा सदनची स्थापना व रमाबाईचे कार्य :

आपल्या कार्यासाठी अमाप पैसा व भक्कम पाठबळ मिळवून रमाबाई भारतात परत आल्या. त्यानंतर बालविधवांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी मुंबईत 'शारदा सदन' (११ मार्च १८८९) स्थापन केली. नोव्हेंबर १८९० मध्ये शारदा सदन पुण्यास तर १८९२ मध्ये ते स्वतःच्या इमारतीत गेले. तेथे ६४ विद्यार्थ्यांनी होत्या. त्यामध्ये दुर्गाबाई किल्लोस्कर, वेणूबाई नामजोशी व काशीबाई देवधर इ. चा समावेश होता. या सदन्याची पहिली विधवा विद्यार्थिनी म्हणजे महर्षि आण्णासाहेब कर्वे यांची भावी पत्नी सौ. आनंदीबाई कर्वे (पूर्वीची गोईबाई)

प्रारंभी शारदा सदनाने ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला जाणार नाही, अशी रमाबाईंनी खात्री दिल्याने काही सुधारक त्यांच्या पाठिशी होते. पण संस्थेच्या प्रमुखच ख्रिस्ती असल्याने त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा प्रभाव मुलींवर झाल्याशिवाय राहिला नाही. परिणामी काही मुली ख्रिस्ती होवू लागल्या. अशी प्रकरणे उघडकीस येताच न्यायमूर्ती रानडे व भांडारकर यांनी जाहीरपणे सल्लागार मंडळाचे राजीनामे दिले. रमाबाईंवर वर्तमानपत्रातून जोरदार टीका होवू लागल्या. पण शारदा सदन ही एक ख्रिस्ती संस्था आहे व तेथे ख्रिस्ती धर्मप्रसार केला जातो, या टिकेस उत्तर देताना त्या म्हणतात, "आमच्या देशबांधवांनी योग्य आश्रय व उत्तेजन दिले असते, तर ही संस्था ख्रिस्ती होण्याची काहीच गरज नव्हती. हिंदू समाजाने मदत दिली नाही म्हणून मी मिशनऱ्यांकडे भिक्षा मागितली."

दरम्यानच्या काळात अमेरिकन मिशनऱ्यांनी केलेला दहा वर्षांचा करार संपल्यावरही भारतीयांनी या संस्थेला आर्थिक मदत दिली नाही. त्यामुळे मिशनऱ्यांनी 'अमेरिकन रमाबाई असोसिएशन' ही संस्था काढून रमाबाईंच्या कार्याला आर्थिक मदत सुरू केली. त्यामुळे शारदा सदन हे उघड उघड ख्रिस्त मिशन बनले आणि रमाबाईंची शारदासदन ही संस्था केंडगावला हलवून त्याचे नाव 'मुक्तीसदन' असे करण्यात आले. या ठिकाणी कार्य करीत असताना रमाबाईंनी शोषित व पिडीत बालविधवांना केवळ आश्रयच दिला नाही तर त्यांचे बौद्धिक व आध्यात्मिक शिक्षण, दृष्टतेच्या प्रभावापासून त्यांचे रक्षण, आजारपणात त्यांची काळजी, त्यांना नैतिकदृष्ट्या उत्तम स्त्रिया बनवणे, उत्तम आरोग्यासाठीचे उपाय, वेगवेगळ्या हस्तकला व इतर उद्योगांद्वारे यांना स्वावलंबी बनवणे इ. सर्व जबाबदाऱ्या धैर्याने पार पाडल्या.

७) दुष्काळग्रस्तांसाठीचे कार्य :

दुष्काळाच्या संदर्भात त्यांनी दिलेल्या योगदानावरून आपणास पं. रमाबाईंचे महाराष्ट्राबाहेरील कार्यही वाखानण्याजोगे होते याची प्रचिती येते. १८९७ व त्यानंतर १८९९ या दोन वर्षी मध्यप्रदेश व गुजरातच्या मोठ्या दुष्काळातून रमाबाईंनी हजारो अनाथांना वाचवून आश्रय दिला. त्यांचे पालन पोषण, शिक्षण व त्यांच्या

स्वावलंबी जीवनासाठी त्यांना हस्तकला व इतर उद्योग शिकविण्याची जबाबदारी घेतली.

८) इतर सार्वजनिक कार्य :

रमाबाईंनी सार्वजनिक दृष्ट्या हितकारक अशा अनेक गोष्टींचे योगदान दिले होते. त्यामुळे येथे त्या कार्याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

१) भारतातील विविधभाषी, विविधधर्मी जनतेचे वैचारिक ऐक्य साधण्यासाठी सर्व परिचित अशा एकाच भाषेची भारताला जरूरी आहे, याचा पहिला ईशारा रमाबाईंनी सन १८८९ मध्ये दिला होता.

२) नगरपालिका, अग्निशमन दल, प्राथमिक शिक्षण, किंडरगार्डन इ. विषयांवर लिखाण करून किंडरगार्डन व विषयाचा अवलंब भारतात प्रथम त्यांनीच केला. शारदा सदनद्वारे मुंबई इलाख्यात त्या वर्गासाठी शिक्षिकांना प्रशिक्षण देवून बाहेर पाठवले जात असे.

३) रमाबाईंची महत्त्वाची राष्ट्रीय कामगिरी म्हणजे त्यांच्या प्रयत्नांने काँग्रेसमध्ये स्त्रीप्रतिनिधींचा झालेला प्रवेश.

४) भारतातील मद्यपान निषेधक स्त्रीमंडळाच्या या एक क्रियाशील सभासद होत्या.

५) संमतीवयाच्या (१८९१) कायद्याविरुद्ध पुण्यास जोराची चळवळ चालू असताना रमाबाईंनी स्त्रियांची बाजू हिरीरीने घेतली. त्यासंदर्भात मुंबईच्या सभेचे चालकत्व त्यांच्याकडे होते.

६) पुण्याच्या प्लेगविषयक (१८९९) धामधुमीत रमाबाईंच्या लेखाने ब्रिटीश पार्लमेंटमध्ये हिंदी लोकमताचा प्रतिध्वनी उठवला. सरकारी प्लेग हॉस्पिटलमधील अस्वच्छता, अधिकाऱ्यांच्या हलगर्जीपणा, तिथल्याच एका चौकीदाराच्या अत्याचारास बळी पडलेल्या त्यांच्या विद्यार्थीनींचा अनुभव, हृदयशून्य व अन्यायी सिटी मॅजिस्ट्रेट यांचे खरे रूप त्या जळजळीत लेखातून प्रत्ययास येते.

७) केडगावला रमाबाईंनी आश्रय दिलेल्या अनेक अशिक्षित, शरीराने व मनाने दुर्बल परिस्थितीने अनैतिक ठरलेल्या स्त्रियांना माणसात आणण्यासाठी आपली सर्व शक्ती खर्च केली.

मुक्तीसदनात रमाबाईंनी जी सदन काढली, त्यापैकी कृपासदन जग त्यांना तिरस्कारणीय मानते, त्यांना गत आयुष्य विसरून नवजीवन जगण्यास संधी दिली जाते असे. प्रीतीसदनात वृद्ध, अशक्त व अपंग स्त्रियांना आसरा मिळे, तर अंध स्त्रियांसाठी 'बार्तमी सदन' काढण्यात आले होते. त्यांना ब्रेल पद्धतीने शिक्षणही सुरू केले होते. स्वेटर विणणे, वेताच्या खुर्च्या विणणे, केळीच्या रोपटीच्या टोपल्या बनवणे, वाकाच्या दोऱ्या तयार करणे ई. कामे त्या कुशलतेने करत.

१) पं. रमाबाईंची वाङ्मयनिर्मिती (लिखाण) :

पं. रमाबाईंनी विधवा व इतर स्त्रियांसाठी कार्य करताना स्त्रियांच्या व्यथा मांडणारी व स्त्रियांच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण अशी वाङ्मयनिर्मितीही केली. त्यांनी स्त्री-धर्मनीती (१८८२), इंग्लंडचा प्रवास, द हाय कास्ट हिंदू वूमन (१८८७), युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती व प्रवासवृत्त (१८८९) व बालोद्यान शिक्षण

पद्धतीची पुस्तके लिहिली. त्यांनी ग्रीक व हिब्रू भाषेतून बायबलचे मराठीत भाषांतर केले.

१०) पं. रमाबाईच्या कार्याचा परिणाम :

डॉ. रघुनाथराव परांजपे यांनी १९१५ साली महर्षि कर्वे यांचा जीवन आराखडा प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये ते म्हणतात, “१८९३ साली शारदा सदन विरुद्धची चळवळ अगदी कमाल दर्जापर्यंत पोहोचली असताना त्यात धर्माची एक स्वदेशी संस्था काढण्याबद्दल कित्येकांनी केवळ आणि केवळ चर्चा केली. पण श्री. धोंडो कर्वे कार्य करण्यास पुढे येईपर्यंत इतरांच्या तोंडी योजनांचे काहीच झाले नाही.” विशेष हे की, ‘पं.रमाबाईच्या कार्यानेच स्फूर्ती व प्रेरणा होवून आपण पुण्याजवळ हिंगणे येथे स्त्रियांसाठी संस्था काढू शकलो, असे स्पष्ट मत धोंडो कर्वे व त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी आपल्या चरित्रग्रंथात मांडले आहे.

सौ. मेरीबाई उर्फ शेवंतीकाबाई निकंभे यांनी मुंबईच्या शारदा सदनात काम केले होते. हे सदन पुण्यास आल्यावर त्याच भांडवलावर त्यांनी उच्चवर्णीय विधवा, गृहिणी व कुमारांसाठी मुंबईत एक शाळा काढली. सुंदराबाई पोवार आणि ‘रमाबाई असोसिएशन प्रमुख’ (मिसेस ज्युडीथ अॅण्ड्यूज) हे सर्वकाळ रमाबाईचे पाठीराखे राहिले.

रमाबाईच्या कार्याचा परिणाम भारताबरोबरच परदेशातही मोठ्या प्रमाणावर झाला होता, हे खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होते.

रमाबाईच्या शारदा सदनातील कार्याचा परिणाम यवद्वीपच्या (Java) कार्टिनी या राजकन्यावर, किंबहुना इंडोनेशियावर झाला. शाळेत तिने एक वर्तमानपत्रात रमाबाईच्या कार्याविषयी वाचले. त्यातून आपल्या देशातही स्त्रियांची प्रगती व्हावी या कल्पनेने तिने युरोपमध्ये पुष्कळशा पत्रमैत्रिणी मिळवल्या. परिणामी तिच्या प्रयत्नाने तेथे स्त्रीशिक्षणास सुरुवात झाली. कार्टिनीच्या पत्रांचा संग्रह पुढे ‘ब्रू डार्कनेस इन टू लाईट’ (Through darkness into light) या नावाने प्रसिद्ध झाला. त्यामध्ये आपल्याला या कार्याची प्रेरणा पं. रमाबाईकडून प्राप्त झाल्याचे तिने म्हटले आहे.

याशिवाय रमाबाईच्या कार्यास मदत करण्यासाठी बऱ्याच इंग्लंड, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड इ. देशातील स्त्रियांनी आपले आयुष्य वेचले.

११) मूल्यमापन :

पंडिता रमाबाई सरस्वती यांच्याशी कित्येक गोष्टीत महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे मतभेद झाले असले तरी त्याचे कार्य हे उच्च कोटीतले आहे. त्यांच्या विधवा शिक्षणाच्या कार्याविषयी धोंडो केशव कर्वे म्हणतात, “या कार्याबद्दल भारतीय समाजाने विशेषतः दक्षिणी समाजाने नेहमी कृतज्ञ राहिले पाहिजे.” प्लेगच्या धामधुमीत रमाबाईंनी जाहीररितीने अधिकाऱ्यांच्या अनेक दुष्कृत्यांचा निषेध केल्याने “नारी असुनि सत्यपणा तूच राखिला”, हे त्यांचे संगीत गुणवर्णन बरेच दिवस पुणेकरांच्या तोंडी राहिले होते. रमाबाईंची सेवा केवळ उच्च वर्णीय हिंदूभोवतीच प्रदक्षिणा घालत बसली नाही. त्यामुळेच १८९६ आणि १८९९ च्या दुष्काळात त्यांनी जातीपातीची सर्व बंधने तोडून हजारो अनाथांना नवजीवन दिले. त्यांनी हिंदू बाल-

विधवांसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांचे लिखाणही स्त्रियांच्या उन्नतीच्या दृष्टिने पूरक असेच होते. ते स्त्रियांना केंद्रिभूत मानून व स्वतःच्या अनुभवातून आले होते. स्वामी विवेकानंदांनी अमेरिकेत भारताविषयी जशी मतक्रांती घडवून आणली, तशीच आपल्या वक्तृत्वाची छाप प. रमाबाईंनी विवेकानंदांच्या आधी दहा वर्षे अमेरिकेतील जनतेवर पाडली होती. १९१९ मध्ये भारत सरकारने रमाबाईंना 'कैसर-ए-हिंद' या पदवीने त्यांना सन्मानित केले असले तरी त्यांच्या कार्याचे मोल भारतीयांना आणि विशेषतः महाराष्ट्राला फार उशीरा उमगले.

तथापी, भारतापेक्षा परदेशात रमाबाईंची कीर्ती खूप मोठ्या प्रमाणावर पसरल्याने अनेक विदेशी स्त्रियांनी त्यांच्या कार्यात मदत करून आपले आयुष्य सत्कर्मि लावले. अनेक विदेशी लोकांनी रमाबाईंच्या कार्यावर लिखाण करून त्यांचे कार्य जगभर पोहोचवले.

पं. रमाबाईंच्या एकंदरीत कार्याचा आढावा हेच स्पष्ट करतो की, कोणी कितीही टीका केली असली तरी त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. पं. रमाबाईं खऱ्याअर्थाने एक लोकोत्तर स्त्री होती. स्त्रियांच्या संदर्भात अनेक जाचक रूढी, परंपरा व कर्मठबंधनांचा पुरस्कार करणाऱ्या पुरुषप्रधान हिंदू समाजात एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, एक उच्चवर्णिय हिंदू विधवेने, स्त्रियांसाठी प्रचलित सनातनी प्रवाहाविरुद्ध जावून केलेले कार्य अनमोल आहे. प्रत्येक व्यक्तीने ते अभ्यासण्यासारखे आहे. त्यावरून रमाबाईंच्या विचार, कृती व कार्यातील व्यापकता लक्षात येते.

भारताला काय पण महाराष्ट्रातील सामान्य लोकांनाही पं. रमाबाईंविषयी खूप कमी माहिती आहे. या तेजस्विनी स्त्रीच्या कार्याची ओळख व अनुकरण करणे, ही काळाची गरज आहे. त्यांचे कार्य हे सदैव प्रेरणादायी असेच आहे. पण केवळ त्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारून हे कार्य केल्याने त्या 'उपेक्षित' राहिल्या असेच म्हणावे लागेल. पण या अभ्यासक्रमाच्या निमित्ताने त्यांचा अभ्यास होवून हे चित्र बदलेल अशी आशा वाटते

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

अ) योग्य पर्याय निवडून उत्तरे लिहा.

१) पंडिता रमाबाईंचा जन्म येथे झाला.

अ) माळहरंजी ब) बनारस क) कलकत्ता ड) पुणे.

२) रमाबाई यांना 'पंडिता' व 'सरस्वती' ही दोन बिरूदे विश्वविद्यालयाने अर्पण केली.

अ) मुंबई ब) पुणे क) कोलकत्ता ड) मद्रास

३) आपल्या 'द हाय कास्ट हिंदु वुमन' या पुस्तकाद्वारे रमाबाईंनी या देशात भारतातील बाल विधवांविषयी सहानुभूती निर्माण केली.

अ) भारत ब) इंग्लंड क) रशिया ड) अमेरिका

- ४) रमाबाईनी विधवांच्या उन्नतीसाठी येथे १८८९ मध्ये 'शारदा सदन' ची स्थापना केली.
- अ) पुणे ब) मुंबई क) केडगाव ड) माळहेरंजी
- ५) इ.स. मध्ये भारत सरकारने रमाबाईना 'कैसर-इ-हिंद' या पदवीने सन्मानित केले.
- अ) १९१९ ब) १९१८ क) १९२० ड) १९२१

२.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ :

१. पर्यवेक्षण करणे : एखाद्या कामावर किंवा संस्थेच्या कामावर देखरेख ठेवण्याचे काम करणे.
२. बालहत्या प्रतिबंधक गृह : १९ व्या शतकात स्त्रियांवर असलेल्या कडक निर्बंधामुळे स्त्रियांना अतिशय निम्न दर्जाची वागणूक मिळत असे. अशा काळात एखाद्या कुमारिकेला किंवा विधवेला व्यभिचारातून संतती प्राप्त झाल्यास ती किंवा तिचे नातेवाईक त्या संततीस ठार मारत असत. हे टाळण्यासाठी आणि अशा बालहत्या रोखण्यासाठी जोतीराव व सावित्रीबाईनी १८५३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली.
३. केशवपन : तत्कालीन काळात एखाद्या महिलेचा नवरा मरण पावल्यास त्याच्या विधवा पत्नीने आपल्या डोक्याचे मुंडण करणे बंधनकारक होते. अशा स्त्रीने आपले केसा कापून टाकावेत व विद्रुप दिसावे अशी तिच्यावर जबरदस्ती केली जात असे. विधवेच्या डोक्याचे केस मुळापासून काढून टाकण्याच्या पद्धतीस केशवपन म्हटले जात असे.
४. विजयालक्ष्मी : सुरत जिल्ह्यातील 'ऊडपाड' येथील एका १९ वर्षाच्या विजयालक्ष्मी नामक ब्राह्मणविधवा बाईने व्यभिचार करून गर्भ राहिल्यावर तिने नंतर त्या बालकाची हत्या केली त्यामुळे तिला सुरतेच्या सेशन कोर्टाने फाशीची शिक्षा सुनावली. ही शिक्षा फार जास्त वाटल्यावरून काही मानवतावादी मंडळींनी विजयालक्ष्मीच्या वतीने मुंबई सरकारला विनंती केल्यामुळे ती शिक्षा ५ वर्षांच्या सक्त मजूरीची कायम झाली. या अगोदर हायकोर्टाने अपीलात तिची शिक्षा फाशीवरून जन्मठेपेवर आणली होती.
५. किंडरकार्टन : किंडरकार्टन म्हणजे बालकमंदिर (Nursery)

२.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

● स्वयं अध्ययन प्रश्न १ ची उत्तरे

- अ) १) ३ जानेवारी १८३१ २) पुणे ३) १८५३
- ४) १० मार्च १८९७ ५) बालिका दिन

● स्वयं अध्ययन प्रश्न २ ची उत्तरे :

अ) १) बुलढाणा

४) स्त्रियांचे गुण दाखविणे

२) ताराबाई शिंदे

३) विजयालक्ष्मी

५) महात्मा जोतीराव फुले

● स्वयं अध्ययन प्रश्न ३ ची उत्तरे :

अ) १) माळेहरंजी

४) मुंबई

२) कलकत्ता

३) अमेरिका

५) १९१९

२.५ सारांश :

‘स्त्री-सुधारक’ या प्रकरणामध्ये आपण भारताच्या आद्य शिक्षिका व मुख्याध्यापिका म्हणून ज्यांचा गौरव केला जातो त्या सावित्रीबाई फुले यांच्या जीवन व कार्याचा आढावा घेतला. यामध्ये त्यांचे पूर्वायुष्य, त्यांचा जोतीरावांशी विवाह, प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी घेतलेले शिक्षण, त्यांचे शैक्षणिक कार्य, अस्पृश्यांसाठीचे कार्य, दुष्काळग्रस्तांना केलेली मदत, स्त्रियांच्या उद्धारासाठी केलेले कार्य, प्लेगच्या धामधुमीत रुग्णांना केलेले सहकार्य इ. मुद्यांवर चर्चा केली. सावित्रीबाईंनी समाजासाठी केलेले हे कार्य सोपे कार्य नव्हते. तरीही त्या डगमगल्या नाहीत. प्रचलित परिस्थितीच्या प्रवाहाविरुद्ध जावून त्यांनी केलेले कार्य सर्वांनी अभ्यासणे आवश्यक आहे.

या प्रकरणात आपण ज्यांचा अभ्यास केला, त्या दुसऱ्या स्त्री-सुधारक ‘ताराबाई शिंदे’ त्यांनी सावित्रीबाईंसारखे शैक्षणिक, सामाजिक व सार्वजनिक कार्य सक्रियपणे केले नसले, तरी त्या सत्यशोधक विचारसरणीने प्रेरित होत्या. तत्कालीन समाजाने स्त्रियांना दिलेली दुय्यम वागणूक त्यांना रुचली नाही. व त्यांनी आपल्या ‘स्त्री-पुरुष’ तुलना’ या पुस्तकाद्वारे याविरुद्ध बंड केले. त्यांची भाषा आणि त्यांनी मांडलेले विचार हे अतिशय परखड होते. ते काळाच्याही पुढेच पाऊल होते. पण तरीही आज ताराबाई शिंदे विषयी लोकांना खूप कमी माहिती आहे. कारण आजपर्यंत त्यांच्या जीवनावर खूप कमी लिहिले गेले आणि जे लिहिले गेले त्यासाठी पुरेशी माहिती उपलब्ध झालेली नाही. पण ताराबाई शिंदे यांचे चरित्र, त्यांचे विचार व कार्य आज समाजापर्यंत, विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. त्यासाठी संशोधन होणे गरजेचे आहे. ते न झाल्यामुळेच ताराबाईंविषयी आपणास खूप कमी माहिती आहे. परिणामी आज त्यांना साहित्यिकांमध्ये स्थान दिले जात नाही आणि समाजसुधारक म्हणूनही गणले जात नाही. त्या महाराष्ट्राच्या समाजसुधारकांच्या यादीमध्ये उपेक्षितच राहिल्या. पण तत्कालीन परिस्थितीमध्ये त्यांच्या विचारांचा अभ्यास केल्यास आपल्या असे लक्षात येते की, त्यांचे विचार व कृती म्हणजे स्त्री सुधारणेच्या बाबतीतील मैलाचा दगड होय.

महाराष्ट्राच्या समाजसुधारणेच्या इतिहासात ताराबाईंसारखीच उपेक्षित राहिलेली स्त्री कैवारी महिला / स्त्री सुधारक म्हणजे ‘पंडिता रमाबाई’ होय. या प्रकरणात आपण पंडिता रमाबाईंचे पूर्वचरित्र, त्यांचे महाराष्ट्रातील समाजकार्य, ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार, शारदा सदनची स्थापना व स्त्री-उद्धाराचे कार्य, इतर

सार्वजनिक कार्य, वाङ्मयनिर्मिती, त्यांच्या कार्याचा परिणाम आणि त्या अनुषंगाने त्यांचे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण स्थान इ. ची सांगोपांग चर्चा केली. त्यातून नक्कीच विद्यार्थ्यांना उपयुक्त माहिती मिळेल व पंडिता रमाबाईंचे कार्य सर्वापर्यंत पोहोचेल व त्यांच्या कार्याला न्याय मिळेल.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय.

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. सावित्रीबाई फुले यांच्या जीवन व कार्याचा आढावा घ्या.
२. सावित्रीबाई फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याची चर्चा करा.
३. सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक कार्यावर प्रकाश टाका.
४. महाराष्ट्रातील स्त्री-सुधारक म्हणून ताराबाई शिंदेचे कार्य स्पष्ट करा.
५. ताराबाई शिंदेच्या स्त्री-पुरुष तुलना ग्रंथाची थोडक्यात माहिती द्या.
६. ताराबाई शिंदेच्या जीवन व कार्यावर प्रकाश टाका.
७. पंडिता रमाबाईंच्या स्त्री उद्धाराच्या कार्याचा आढावा घ्या.
८. पंडिता रमाबाईंचे सार्वजनिक कार्य स्पष्ट करा.
९. पंडिता रमाबाईंच्या कार्याचा भारतात व भारताबाहेरील देशात काय परिणाम झाला/

ब) टीपा लिहा :

१. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य.
२. सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री उद्धाराचे कार्य
३. सावित्रीबाई फुले यांचे अनिष्ट प्रथांविरुद्धचे कार्य.
४. ताराबाई शिंदे
५. पंडिता रमाबाईंचे वाङ्मय
६. पंडिता रमाबाईंचे दुष्काळातील कार्य.
७. पंडिता रमाबाईंचे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील स्थान.

२.७ संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. संपा. डॉ. मा. गो. माळी, सावित्रीबाई फुले, समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि मंडळ.
२. कीर धनंजय, महात्मा जोतिराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९६८.

३. डॉ. सौ. नागतोंडे किरण, कर्मयोगिनी सावित्रीबाई फुले, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे २६ जानेवारी २०१३.
४. झोडगे फुलवंताबाई, साध्वी सावित्रीबाई फुले, चिनार पब्लिशर्स, धनकवडी, पुणे, मे. २०१३.
५. संपा. प्रा. नरके हरी, आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले, महात्मा जोतिराव फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, ६ जून १९९३
६. डॉ. सौंदडकर सारनाथ, (संपादक) सावित्रीबाई फुले-समग्र वाङ्मय, सारनाथ प्रकाशन बुक डेपो, परभणी, १२ जानेवारी २०१३.
७. भालेराव इंद्रजीत, महाराष्ट्राचे शिल्पकार, ताराबाई शिंदे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २६ मार्च २००३.
८. शिंदे ताराबाई, महात्मा फुले पुरस्कृत - स्त्री पुरुष तुलना, सत्यशोधक ग्रंथमाला, नागपूर, २६ ऑक्टोबर २००१.
९. टिळक देवदत्त नारायण, महाराष्ट्राची तेजस्विनी : पंडिता रमाबाई, नागरिक प्रकाशन, नाशिक, १९६०.
१०. अत्रे प्र.के, मराठी माणसे, मराठी मने, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, १९७२.
११. केळकर न. चिं, (संपादक), लनेकमान्य टिळकांचे चरित्र खंड-१, केळकर प्रकाशन, पुणे, १९२३.
१२. पंडिता रमाबाई, युनायटेड स्टेटस्ची लोकस्थिती व प्रवासवृत्त, भाग-१, वि.म. वाळवेकर, मुंबई, १९८९.
१३. कानिटकर काशीबाई, डॉ. सौ. आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र.
१४. कर्वे धोंडो केशव, आत्मवृत्त, वामन मल्हार जोशी, हिंगणे, १९२८.
१५. Shaha A. B. (ed). The letters and correspondence of Pandita Pamabai, Maharashtra State Board for Literature and Culture, Bombay, June 1997.

समाज सुधारक

अनुक्रमणिका :

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ लहुजी साळवे

३.२.२ विठ्ठल रामजी शिंदे

३.२.३ गाडगे महाराज

३.२.४ आण्णा भाऊ साठे

३.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

३.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.५ सारांश

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

३.७ संदर्भ ग्रंथ

३.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे -

- महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या कार्याचा परिचय करून घेणे.
- लहुजी साळवे यांच्या कार्याची ओळख करून घेणे.
- विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या कार्याची ओळख करून घेणे.
- गाडगे महाराज यांच्या कार्याची ओळख करून घेणे.
- आण्णा भाऊ साठे यांच्या कार्याची ओळख करून घेणे.
- या महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या कार्याची तुलनात्मक ओळख करून घेता येईल.

डोळ्यादेखत त्यांनी रणांगणात पित्याचा मृत्यू बघितला होता. त्याच वेळेस त्यांनी इंग्रजांची राजवट उलथवून टाकण्याचा विचार केला होता. या पेशव्यांची हार झाली होती. लहुजींच्या पूर्वजाकडे शिवकाळात पुरंदर किल्याचे संरक्षणाची जबाबदारी होती. या किल्ल्याचे संरक्षण करित. त्यांच्या पराक्रमामुळे या घराण्याला राऊत ही मानाची पदवी शिवाजी महाराजांनी प्रदान केली होती. लहुजी साळवे यांच्याकडे पूर्वजांकडून पराक्रमाचा वारसा चालत आला होता. त्यांच्या घराण्यात तलवार, दांडपट्टा, कट्यार, भाला, बर्ची, खंजीर, निशानेबाजी, घोडेस्वारी आदि शस्त्रविद्यांचा परंपरागत वारसा चालत आला होता. सन १८२२ मध्ये लहुजींने गंजपेठेत तालीम स्थापन करून शस्त्रविद्या, शारीरिक कसरतीचे खेळ, व्यायाम यांचे प्रशिक्षण देणे सुरू केले. ते अविवाहित होते. त्यांचा मृत्यू १७ फेब्रुवारी १८८१ रोजी ८७ व्या वर्षी झाला. त्यांना ८६ वर्षांचे आयुष्य लाभले.

पुण्यातील दलित जातीजमातींचा इतिहास कथन करणाऱ्या लेखात डॉ. एलिनॉर झेलियट यांनी लिहिले आहे की, “विसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत ऐतिहासिक नोंदीमध्ये पुण्याच्या केवळ लहुजी मांग या एकमात्र दलित व्यक्तीचे नाव सापडते.” यावरून लहुजी साळवे हे त्या काळात सामाजिक चळवळीत व क्रांतिकारी चळवळीत सक्रिय होते.

● पुण्याच्या गंजपेठेत तालीमीची स्थापना :

लहुजींनी पुण्याच्या गंजपेठेत १८२२ मध्ये तालीमीची स्थापना केली. तरुणांना प्रशिक्षित करण्यासाठी देशातील पहिली तालीम, युद्ध कलाकौशल्य प्रशिक्षण केंद्र सुरू केले. या तालीम समजातील सर्वच जातीची मुले प्रशिक्षणासाठी येऊ लागली. त्यांच्या या आखाड्यातून हजारो क्रांतीकारक तरुण तयार झाले. उमाजी नाईक, वासूदेव बळवंत फडके, गोपाळ गणेश आगरकर, चाफेकर, क्रांतिवीर नाना दरबारे, महात्मा फुले, सदाशिवराव गोवंडे, मोरो विठ्ठल वाळवेकर, नाना छत्रे, परांजपे असे शेकडो देशभक्त व क्रांतिकारकांना यांनी प्रशिक्षण दिले. महात्मा फुले यांनी लहुजींच्या गंजपेठेतील तालीम व दांडपट्टा, तलवारबाजी, गोळीबार आदी शारीरिक शिक्षण घेतले. १८४७ च्या दरम्यान फुले व लहुजी यांची भेट झाली. फुले यांचे ते शारीरिक शिक्षण देणारे गुरु होते. उमाजी नाईक व वासूदेव बळवंत फडके यांनी इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र बंड केले. १८५७ च्या बंडातही त्यांच्या तालीम शिकलेल्या क्रांतीवीरांनी भाग घेतला होता. त्यातील काही शहीदही झाले होते. सातान्याच्या उठावाचा कट केल्याबद्दल बाविया मांग, मोशिया मांग, यशवंत मांग, मुल्ल्या मांग या लहुजींच्या पराक्रमी शिष्यांना ७ सप्टेंबर १८५७ रोजी सातान्याच्या झेंडा मैदानावर फाशी देण्यात आली.

लहुजींने एका बाजूला स्वातंत्र्यासाठी तरुण धाडशी क्रांतीवीर तयार केले तर दुसऱ्या बाजूला महात्मा जोतिबा फुले यांच्या सामाजिक कार्याला समर्थ साथ दिली.

● महात्मा फुलेच्या चळवळीत कृतीशील पाठिंबा :

महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यांसाठी मुला-मुलींसाठी शाळा सुरू केल्यानंतर या शाळेमध्ये मुले आणण्यासाठी मांग, महाराच्या वस्त्यांमध्ये जाऊन लहुजी व राणबा महार यांनी प्रयत्न केले. सन १८४८ ते १८५५ या काळात

शाळा प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी खुप मोठे परिश्रम घेतल्याची नोंद आहे. १५ सप्टेंबर, १८५३ च्या ज्ञानोदयाला दिलेल्या मुलाखतीत महात्मा जोतीबा फुले यांनी म्हटले आहे की, "मुर्लीसाठी प्रथम शाळा सुरू केल्याने आमच्या जातवाल्यास फार वाईट वाटले व प्रत्यक्ष माझ्या बापाने देखील आम्हाला घराबाहेर घालवले. शाळेसाठी कोणी जागा देईना. बांधावयास रुपये नव्हते. लोक आपली मुले पाठवण्यास इच्छिणात. परंतू त्यावेळी लहुजी राघोजी राऊत मांग व राणबा महार यांनी शिकल्यापासून कसकसे लाभ आहेत हे आपल्या जातवाल्यांस समजाऊन त्यांची खात्री केली." लहुजींच्या तालमीतच सावित्रीबाई फुले यांची मुर्लीची शाळा भरत असे. लहुजीचे हे योगदान प्रभावी व मुलभूत होते त्यांनी आपली पुतणी मुक्ता साळवे हीस देखील शाळेत दाखल केले. ही वयाच्या चौदाव्या वर्षी महार मांगाच्या दुःखाविषयीचा निबंध लिहून ब्राह्मणी व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह पुकारते.

जोतीबा आणि सावित्रीबाई यांच्या शरीरसंरक्षणाची जबाबदारी त्यांनी निकरांनी निभावली. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांना सनातनी ब्राह्मण गुंडांकडून होणाऱ्या छळाचा बंदोबस्त स्वतः आपल्या सहकाऱ्यांसह करतात.

अस्पृश्यांसाठी शैक्षणिक कार्य केल्याबद्दल म. फुले यांच्या शिक्षण खात्याने १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी पुण्यात सत्कार केला त्या समारंभास लहुजी साळवे जातीने हजर होते.

● स्वामी दयानंद सरस्वती यांची मिरवणूक :

१८७५ मध्ये पुण्यातील उदारमतवादी ब्राह्मणी सुधारकांनी आर्य समाजाचे प्रणेते दयानंद सरस्वती यांची पुण्यात मिरवणूक काढण्याचा कार्यक्रम आयोजित केला या वेळी सनातनी विचारांच्या गुंडांनी त्याला हिंसक विरोध केला. या गुंडाचा बंदोबस्त करून मिरवणूक यशस्वी पार पाडण्याकरीता पुण्यातील सुधारक मंडळीने महात्मा फुले यांच्याकडे मदत मागितली. फुले यांनी या मिरवणुकीला विरोध करणाऱ्या गुंडांचा बंदोबस्त करण्याचे काम लहुजीला दिले. यासंदर्भात त्यांच्या दत्तक पुत्र यशवंत याचे सासरे व फुले यांचे अनुयायी ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे म्हणतात की, "पुण्यात दयानंद सरस्वती आले असता त्यांची मिरवणूक निघाली असता मारामारी होऊ नये म्हणून त्यांनी मला व लहुजी मांगाचे मुलाला व आणखी इतर मंडळीला मिरवणूकी बरोबर पाठविले होते."

● अस्पृश्यांसाठी विहीर खोदली :

अस्पृश्यांना सवर्ण आपल्या विहीरीवर पाणी भरू देत नसत. त्यांना पाण्यासाठी वणवण भटकावे लागे. अशा वेळी त्यांनी आपल्या गंजपेठ तालमीजवळ १८२२ मध्ये स्वतः विहीर खोदली बांधली व त्या विहीरीचे पाणी भरण्यास अस्पृश्य जातीला परवानगी दिली.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

१. पेशवाईची सत्ता साली संपुष्टात आली.

अ) १८१८

ब) १८२६

क) १८१९

ड) १८१२

२. लहूजीच्या पूर्वजांकडे शिवकाळात या किल्याची जबाबदारी होती.

अ) रायगड

ब) पुरंदर

क) पन्हाळा

ड) विशाळगड

३. लहूजीने पुण्यात पेठेत १९२२ साली तालमीची स्थापना केली.

अ) गंजपेठ

ब) बुधवारपेठ

क) गुरुवारपेठ

ड) मंगळवारपेठ

ब) एका वाक्यात प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१) शिवाजी महाराजांनी लहूजी साळवी यांच्या घराण्याला कोणती पदवी दिली होती?

२) लहूजी साळवे यांच्या तालमीतून प्रशिक्षित झालेल्या दोन क्रांतिकारकांची नावे सांगा?

३) मांग महारांच्या दुःखा विषयीचा निबंध कोणी लिहिला?

४) जोतिबा व साविबाई फुले यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी कोणी घेतली होती?

३.२.२ विठ्ठल रामजी शिंदे :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये महर्षि विठ्ठल रामजी यांनी मौलिक स्वरूपाचे कार्य केले आहे. त्यांच्या कार्याचा, विशेषतः आधुनिक मानवतावादी विचारांचा समाज निर्माण करण्यासाठी संशोधनपर कार्य केले. त्याबरोबरच संस्थात्मक कार्याची उभारणी केली. कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे हे एक सेवाभावी कार्यकर्ते होते. त्यांचा पिंड हा मुख्यतः धर्मप्रसारक, तत्त्वचिंतक व इतिहास संशोधक असा बनलेला होता. त्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य केले. हे कार्य करित असताना त्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. उपहास, अवहेलना आणि कठोर टीका सहन करून त्यांनी आपले कार्य नेटाने चालविले. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांप्रमाणे अस्पृश्योद्धाराच्या कार्यासाठी मिशन झाले पाहिजे अशी कल्पना होती. त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्यासाठी बडोदे सरकारचा पुरस्कार यांना मिळाला. दि. १८ जून १९३२ रोजी वि. रा. शिंदे यांना महात्मा गांधींच्या अध्यक्षतेखाली 'महर्षि' ही पदवी प्रदान करण्यात आली.

● सामाजिक कार्य :

समाजातील अनिष्ट रूढी परंपराना विरोध केला. अस्पृश्यातेच्या रूढी विरुद्ध समाज जागृतीच्या कार्याबरोबरच या समस्येचा शोध संशोधनाद्वारे घेण्याचाही प्रयत्न केला. सन १९०३ साली अहमदनगर जिल्ह्यातील भिंगार गावी त्यांना रात्री बारा वाजता अस्पृश्यांच्या सभेसाठी बोलावले होते. तिथे गेल्यानंतर

त्यांना अस्पृश्य समाजाची हृदयद्रावक स्थिती पहायला मिळाली व त्यांनी निर्धार केला की, यापुढे अस्पृश्यांसाठी कार्य करायचे. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाबाबत त्यांची सर्वत्र दृष्टी होती. ते म्हणतात, “अस्पृश्यतेचा प्रश्न केवळ चर्चेने विद्वत्ता प्रदर्शनाने, अथवा सभा-परिषदांमधून केल्या जाणाऱ्या वादविवादाने सुटणार नाही. आता आम्हास सोडवावयाचा प्रश्न विचार प्रांतातला नसून इच्छाप्रांतातला आहे. यासाठी भारंभार ग्रंथांच्या आधाराची गरज नाही. अंतःकरणात उत्कट इच्छेचा प्रभाव असल्यामुळेच अस्पृश्यतेचा प्रश्न सुटत नाही.”

● होळीच्या सणाविरुद्ध प्रचार :

होळीच्या सणाला शिव्या देणे, दारू पिणे, अंगाला शेण-राख लावणे अशा परंपरेला त्यांनी विरोध केला. त्यांनी या संदर्भात प्रबोधन करण्यासाठी किल्लोस्कर थिएटरात या संदर्भात एक सभा घेतली होती. या संदर्भात त्यांना होळीच्या सणाविरुद्ध मोहीम काढणारा एक प्रचारक म्हणून ते प्रसिद्ध झाले होते.

● गुन्हेगार जाती व विठ्ठल रामजी शिंदे :

गुन्हेगार जातीसंबंधित त्यांनी २५ मे १९१६ रोजी पुण्याच्या वसंत व्याख्यान मालेत “गुन्हेगार जातीची सुधारणा” या विषयावर व्याख्यान दिले.

● डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन (भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळी)

महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्याला प्राथमिकता दिली. हे कार्य अत्यंत कष्टाचे होते. कारण अस्पृश्यता नष्ट करावयाची तर धर्म रूढीमुळे पाळले जाणारे आचार बंद करणे गरजेचे होते. त्यासाठी त्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य संस्थात्मक पातळीवर केले.

अस्पृश्य उद्धारासाठी त्यांच्यावर होणारी जुलूम, जबरदस्ती, अन्याय दूर करण्यासाठी दि. ८ ऑक्टोबर, १९०६ रोजी मुंबई येथे निराश्रित सहाय्यकारी मंडळ अर्थात ‘डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन’ ची स्थापना केली.

● डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनचे प्रमुख उद्देश :

१. अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे त्यांच्यासाठी शाळा, उद्योग-शाळा, दवाखाने व वसतीगृहे काढणे.
२. स्पृश्य समाजाचे परिवर्तन करणे, अस्पृश्यता निवारण्यासाठी सर्व स्तरातून पाठिंबा मिळवणे. विशेषतः राष्ट्रीय सभेने देखील आपल्या कार्यक्रमांत अस्पृश्यता निवारणाला महत्त्वाचे स्थान द्यावे म्हणून प्रयत्न करणे. तसेच अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात सरकारचेही सहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न करणे.
३. अस्पृश्यांना नोकऱ्या मिळवून देणे व त्यांच्या सामाजिक अडचणींचे निवारण करणे.
४. अस्पृश्यांच्या ठिकाणी सार्वजनिक धर्म, व्यक्तिगत शील व नागरिकत्व, इ. गुणांचा प्रसार करणे.
५. अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाविषयी आस्था निर्माण करून त्यांना सामाजिक व राष्ट्रीय कर्तव्याची दीक्षा देणे.

अस्पृश्यता निवारण्याच्या कामासाठी त्यांचे सर्व कुटुंब मुंबई येथील परळच्या महार वस्तीत हालवले. त्यांच्या बहिण जनाक्का यांनी अस्पृश्य स्त्रियांची सेवा-सुश्रुषा केली. त्यांची दुसरी बहिण तन्त्याक्का यांनी एका क्षय झालेल्या मुलीची सेवा सुश्रुषा करतांना त्यांनाही क्षयाची लागण झाली. त्यातच त्यांचा मृत्यू झाला. आई यमुनाबाई यांनी अस्पृश्यांच्या मुलाचे संगोपन केले. जुन्या कपड्यापासून पोलकी, अंगडी, परकर इत्यादी बनविण्याचे कार्य केले. त्यांच्या वडिलांनी हिशेब लिहिण्याचे काम केले. अशा पद्धतीने त्यांचे सर्व कुटुंब अस्पृश्यता निवारण्याचे काम अस्पृश्यांच्या वस्तीत राहून काम करत होते. त्या काळात असे हे एकमेव कुटुंब होते. हे काम करताना समाजाने त्यांची अवहेलना केली तरी ते डगमगले नाहीत.

या मिशनतर्फे महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात या प्रांतात दलित वर्गासाठी प्राथमिक व माध्यमिक वर्गाच्या शाळा सुरू करण्यात आल्या. त्यांच्यासाठी वसतिगृहे, मोफत दवाखाने, रात्रीच्या शाळा यासारखे उपक्रम हाती घेतले. सन १९१२ पर्यंत अस्पृश्य वर्गातील मुलांसाठी २५ शाळा काढण्यास शिंदेनी यश मिळविले. शिक्षण प्रसार, नोकऱ्या मिळवून सामाजिक आडचर्णीचे निवारण करणे, सार्वत्रिक धर्म, व्यक्तिगत शील आणि नागरिकता या गुणांचा प्रसार करणे अशी महत्त्वाची कामे या मिशनद्वारे करण्यात आली. समाज प्रबोधनासाठी किर्तन व व्याख्यानांचा उपयोग केला. मुंबई, पुणे, सातारा, कोल्हापूर, मालवण, हुबळी, ठाणे, अमरावती, मद्रास इ. ठिकाणी वसतिगृहे व शिक्षण संस्था मिशनद्वारे काढण्यात आल्या. शिक्षणाबरोबरच अस्पृश्यांसाठी औद्योगिक शिक्षण देण्यास सुरुवात केली.

राष्ट्रीय सभेच्या कलकत्ता अधिवेशनात अस्पृश्य निवारण्याचा ठराव पास करण्यात आला. सन १९१७ च्या कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात त्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याचा ठराव त्यांच्या प्रयत्नाने मंजूर करण्यात आला. तो असा होता, “ही राष्ट्रीय सभा हिंदूस्थानातील सर्व लोकांस जाहीर विनंती करते की, अस्पृश्य समाजावर आजपावेतो जी जुलूम जबरदस्ती करण्यात आलेली आहे, ती ताबडतोब बंद करण्यात यावी व त्यांना इतर नागरीकांना उपलब्ध असलेले सर्व नागरी हक्क समानतेने उपभोगण्याची संधी द्यावी.” महर्षी वि. रा. शिंदे यांच्या प्रयत्नातून अस्पृश्यता निवारण्याचा कार्यक्रम आखिल भारतीय पातळीवर जाऊन पोहोचला.

● प्रार्थना समाजाचे कार्य :

मुंबई येथे केशवचंद्र सेन यांनी सन १८६७ मध्ये प्रार्थना समाजाची स्थापना केली होती. वि. रा. शिंदे यांनी भांडारकरांच्या सहाय्याने प्रार्थन समाजाचे कार्य पुढे चालवले. सन १८९८ साली त्यांनी प्रार्थना समाजाची दीक्षा घेतली. तौलनिक धर्मशास्त्राचे शिक्षण घेण्यासाठी ते ऑक्सफर्ड येथे मॅचेस्टर कॉलेजमध्ये सन १९०१ मध्ये दाखल झाले. धर्मोपदेशक होण्याची परिपूर्ण तयारी करून सन १९०३ च्या अखेरीस ते परत आले व याच वर्षी त्यांनी प्रार्थना समाजाचे धर्मप्रचारक म्हणून अपाल्या जीवित कार्याला प्रारंभ केला. धर्मप्रचाराच्या कार्यातही त्यांनी आपली कल्पकता आणि संघटकन कौशल्य दाखवले. मुंबई येथील प्रार्थना समाजाची मरगळ झटकून काढली.

पत्रकांद्वारे धर्मप्रचार करण्यासाठी ‘पोस्टल मिशन’च्या स्थापनेला प्रेरणा देऊन पुढे त्यांनी ते स्वतः चालविले. धर्माविषयीची गोडी वाढविण्यासाठी उदार धर्मग्रंथ वर्ग चालविला. धर्मविधी चालविण्याचे शिक्षण

देण्यासाठी तरूण ब्रह्मसंघ काढला. धर्मप्रचार करण्याच्या हेतूने शेकडो व्याख्याने मुंबईत आणि मुंबई वेली भारतीय एकेश्वरी धर्मपरिषद नियमितपणे भरवण्यात पुढाकार घेतला. १९०३ ते १९१४ पर्यंत राष्ट्रीयसभेच्या अधिवेशनाच्या उपासना मंडळाची स्थापना करून धर्मकार्य चालविले. सन १९२३ मध्ये मंगळूर येथे ब्राह्मसमाजाचे आचार्य म्हणून जोमाने कार्य केले.

● वायकोम सत्याग्रह :

महर्षि वि. रा शिंदे इ.स. १९२३ मध्ये डिप्रेस्ड क्लास मिशनच्या कार्यातून निवृत्त झाले. त्यानंतर ते ब्राह्मो समाजाचे आचार्य म्हणून दक्षिणेत गेले. दक्षिणेत त्रावणकोर संस्थानात वायकोम येथे अस्पृश्य लोकांवर फार बंधने होती. येथील मंदिरात व मंदिराच्या रस्त्यावर अस्पृश्य लोकांना जाण्यायेण्याची मनाई होती. हा अन्याय नष्ट करण्यासाठी इ.स. १९२४ मध्ये मोठा सत्याग्रह करण्यात आला. त्यांनी अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश दिला पाहिजे असे प्रतिपादन केले. वि.रा. शिंदे यांच्या या सत्याग्रहामुळे त्यांचेकडून ब्राह्मो समाजाचे आचार्यपद काढून घेण्यात आले.

● स्त्रीविषयक कार्य :

विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यता निवारण कार्याच्या जोडीने प्राधान्य दिले ते स्त्रीविषयक समस्यांना त्यांनी १९०७ साली पतित, दलित व विधवा स्त्रियांसाठी निराश्रित महिला समाज ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेच्या दोन शाखा परळ व भायखळा येथे काढण्यात आल्या. या सद्दनातील प्रशिक्षित स्त्रियां घरोघरी जाऊन स्त्रियांमध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण करित असत. स्त्रियांच्या आरोग्याची काळजी घेत असत. रामजी व जनाक्का हे दोघे विविध कुटुंबांना भेट देऊन स्त्रियांची विचारपूस करत. स्त्री-पुरुषात समानता आणावी भावनिक ऐक्य व्हावे असा प्रयत्न करित.

सन १९१२ मध्ये स्त्रियांसाठी खास परिषद बोलाविली होती. रमाबाई रानडे या ह्या परिषदेच्या अध्यक्षा होत्या. लोकांना व्यसनांपासून मुक्त करणे, स्त्रीशिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे, मुरळी प्रथा बंद करण्यासाठी प्रयत्न केला. त्यांनी २५ एप्रिल १९१० रोजी देवदासीच्या प्रश्नावर एक सभा घेतली. त्यांनी अनेक मुरळ्यांचे विवाह लावून दिले. देवदासीच्या प्रश्नावर त्यांनी ऑक्टोबर १९०७ मध्ये 'मुरळी अथवा हिंदुस्थानातील हिंदू देवळातील अनीति-मूलक आणि बीभत्स प्रकार' हा संशोधनपर लेख लिहिला स्त्रियांनाही धर्म प्रसाराचे कार्य करू द्यावे, त्यांना शिक्षण द्यावे अशी मागणी केली. सन १९१९ मध्ये पुणे नगरपालिकेने मुलाप्रमाणे मुलींनाही सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून द्यावी यासाठी चळवळ संघटीत केली. महर्षि वि. रा. शिंदेनी सन १९२३ मध्ये पुणे येथे महिलांसाठी 'अहिल्याश्रम' या संस्थेची स्थापना केली.

● शेतकरी चळवळ :

शेतकरी वर्गाची हालाखीची स्थिती कशी सुधारावी, हा त्यांच्या उत्तरकालीन कार्यातील एक प्रमुख कळीचा विषय होता. सन १९२६ ते १९३२ या कालखंडात शेतकऱ्यांच्या परिषदांमध्ये अध्यक्षपदावरून भाषणे

करून त्यांच्यात जागृती करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. बहुजन पक्षाच्या वतीने निवडणूक लढवित असताना त्यांनी काढलेल्या जहीरनाम्यात एक पिडीत, शोषित वर्ग म्हणून त्यांनी शेतकरी वर्गाचा निर्देश केला आहे. अस्पृश्यांची शेतकरी परिषद (१९२६ पुणे), मुंबई इलाखा शेतकरी परिषद (१९२८ पुणे), वाळवे तालूका शेतकरी परिषद (१९३१ बोरगाव), संस्थानी शेतकरी परिषद (१९३२ तेरदाळ) व चंदगड तालूका शेतकरी परिषद (१९३२ वडनेर) या पाच परिषदांमध्ये त्यांनी अध्यक्षपदावरून भाषणे केली. या पाच परिषदांमध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्येचे वस्तुनिष्ठ विवरण करून स्वतःच्या भूमिकेवरून मुलगामी उपाय सुचवले आहेत. भूमीहीन शेतकऱ्यांना जमीन मिळाली पाहिजे, दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याची पाळी येऊ नये, राजकारणात शेतकऱ्यांना स्थान असले पाहिजे, शेतकऱ्यांनी संघटित झाले पाहिजे. शेतसारा वाढीविरुद्ध शेतकऱ्यांनी आंदोलन केले पाहिजे, असे विचार मांडले.

● स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान :

विठ्ठल रामजी शिंदे हे महात्मा गांधी यांच्या विचारांचे पुरस्कर्ते होते. सन १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत महर्षि शिंदेनी सक्रीय सहभाग घेतला, त्याबद्दल त्यांना अटक झाली होती. त्यावेळी त्यांना येरवडा तुरुंगात ठेवण्यात आले. सहा महिन्यांची सक्तमजूरीची शिक्षा त्यांनी भोगली. सविनय कायदेभंग चळवळीचा झंझावती प्रचार त्यांनी केला. या कामी त्यांच्या पत्नी देखील त्यांच्या समवेत असत.

● संशोधन व लेखन :

विठ्ठल रामजी शिंदे हे थोर साहित्यिक व तत्त्वचिंतक आणि संशोधक होते. त्यांनी कवने ही रचली आहेत. त्यांनी रचलेल्या महात्मा फुलेचा पोवाडा प्रसिद्ध आहे. ते रोजनिशी लिहित असत. सन १९०८ साली त्यांनी बहिष्कृत भारत हा सुप्रसिद्ध दिर्घ निबंध लिहिला. या निबंधात त्यांनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नांकडे तीव्रतेने लक्ष वेधले. नागपूर येथील नवभारत ग्रंथालयाने १९३३ साली 'भारतीय अस्पृश्यांचा प्रश्न' या ग्रंथात त्यांनी अस्पृश्यतेच्या उगमापासूनचा इतिहास व बुद्धपूर्वकाळापासून ते वर्तमान काळापर्यंत दिसणारी अस्पृश्यतेची रूपे याचे साधार असे विवेचन केले आहे. त्यांचे समाजशास्त्रीय स्वरूपाचे 'माझ्या अठवणी व अनुभव' हे आत्मचरित्र त्यांनी येरवड्याच्या तुरुंगात लिहिले. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाच्या सातव्या खंडासाठी त्यांनी 'अस्पृश्यतानिवारणाचा आधुनिक इतिहास' हा संशोधनात्मक माहितीपूर्व लेख लिहिला. 'भागवत धर्माचा विकास' हा संशोधनपर प्रबंध लिहिला. यांनी लिहिलेला वैचारिक स्वरूपाच्या लेखाचा संग्रह सन १९६३ मध्ये 'शिंदे लेखसंग्रह' या नावाने प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांचे धर्मविषयक व अन्य असंग्रहीत लेखन सन १९७९ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने 'धर्म, जीवन व तत्त्वज्ञान' ह्या सातशे पृष्ठांच्या बृहद ग्रंथामध्ये प्रसिद्ध केला आहे. यांनी ब्रह्मधर्माचे प्रचारक या नात्याने त्यांनी वेळोवेळी केलेले उपदेश, दिलेली व्याख्याने व लिहिलेले लेख सन १९९२ साली बी. बी. केसरकर यांनी 'विठ्ठलरामजी शिंदे यांचे लेख व्याख्यान व उपदेश' म्हणून प्रसिद्ध केले. यात एकंदर शहाऐंशी लेख समाविष्ट आहेत.

● योग्यता :

महर्षि वि. रा. शिंदे यांनी जीवनभर अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य केले. त्यांनी अस्पृश्यांचे जीवनमान

उंचावण्यासाठी कार्य केले. त्यासाठी त्यांनी भारतभर भ्रमंती केली. जनसभा घेतल्या व त्यामधून समाज प्रबोधनाचे कार्य केले. डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनच्या माध्यमातून महर्षि शिंदे यांनी दलित, शेतकरी, स्त्रिया, वाईट प्रथा, शिक्षण अशा विविध क्षेत्रात कार्य केले. त्यांच्या या कार्याच्या गौरवार्थ इतिहास संशोधक वि. का.राजवाडे यांनी महाराष्ट्राच्या निवडक कर्त्या पुरुषांमध्ये त्यांची गणना अंत्यज्योद्धारक म्हणून केली आहे.

सन १९४३ मध्ये त्यांना अर्धांगवायुचा झटका आला व त्यामध्ये त्यांचा २ जानेवारी १९४४ मध्ये मृत्यू झाला.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. वि. रा. शिंदे यांनी इ.स. १९१७ मध्ये येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव पास करून घेतला होता.
२. वि. रा. शिंदे यांनी पुण्यात १९१८ साली मंडळाची स्थापना करून धर्मकार्य चालवले.
३. वि. रा. शिंदे यांनी प्रार्थना समाजाच्या प्रचारासाठी, पत्रकांद्वारे धर्मप्रसार करण्यासाठी च्या स्थापनेला प्रेरणा देऊन पुढे त्यांनी ते स्वतः चालविले.

ब) एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- १) वि. रा. शिंदे यांनी अस्पृश्यांसाठी कोणत्या संस्थेची स्थापना केली?
- २) भारतीय अस्पृश्यतेचा शोध हा ग्रंथ कोणी लिहिला?
- ३) वि. रा. शिंदे यांना 'महर्षि' ही पदवी कोणाच्या हस्ते देण्यात आली?
- ४) वि. रा. शिंदे यांच्या आत्मचरित्राचे नाव सांगा?
- ५) वि. रा. शिंदे यांनी अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशासाठी कोणता सत्याग्रह केला?

३.२.३ गाडगे महाराज (सन १९८६ ते १९५६)

गाडगे महाराजांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर तालुक्यातील शेणगाव येथे २३ फेब्रुवारी १८७६ रोजी झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव झिंगराजी व आईचे नाव सखुबाई होते. गाडगे महाराजांचे पूर्ण नाव डेबूजी झिंगराजी जानोरकर होते. ते परीट समाजाचे होते. बलुतेदारांपैकी परीट हा महत्त्वाचा बलुतेदार गाव-कामगार होता. गावाच्या आसामीची कपडे धुण्याचे काम त्याला करावे लागत होते. त्या बदल्यात त्याला बलुतं मिळत असे. हेच त्यांच्या उत्पन्नाचे साधन होते. भारतीय सामाजातील खालच्या जाती अंधश्रद्धा व परंपरेच्या गर्तेत अडकलेल्या होत्या. परीट समाजात व्यसनाधिनता सर्वत्र होती. कर्ज काढून सण साजरे करावेत, मुलाच्या जन्माच्या वेळी किंवा मृत्यूच्या वेळी देवाला बकरे कापावेत, दारू प्यावी आणि कर्ज फेडण्यात पुढील आयुष्य घालवावे हे चित्र सार्वत्रिक होते. झिंगराजींची आर्थिक परिस्थिती चांगली होती. मात्र त्यांना दारूचे व्यसन

लागले या व्यसनापायी त्यांचे सर्व जमीन घर सावकाराच्या ताब्यात गेले. सखुबाईला मवऱ्याच्या व्यसनापायी मोल मजूरी करावी लागली. मुलांना पोटभर अन्न देणे अशक्य झाले. यातच झिंगारजीचा मृत्यू झाला.

● बालपण :

अशा संकटाच्या समयी सखुबाईचे भाऊ चंद्रभान यांनी मदतीचा हात दिला. चंद्रभान कडे शेती होती. त्याने बहिणीला व भाच्याला आपल्या गावी दर्यापूर येथे आणले. आता डेबू मामाचे गुरे चारण्याचे काम करू लागला. गुरे चारताना आपल्या सहकार्यांसोबत जातीपातीचा विचार न करता ते जेवत. या बालमित्रांसोबत पोहणे, हुतुतू, आट्यापट्या, सुरपारंब्या, कुस्ती इ. खेळ ते खळत असत. थोड्याच दिवसात त्यांनी मामाची शेती कसायला सुरू केली. नांगरणे, पेरणी, मळणी या कामात त्यांनी प्राविण्य मिळविले. शेतीची कामे संपताच ते रात्रीच्यावेळी भजनाला जात. त्यांना भजनाची आवड निर्माण झाली. त्यांनी त्यामध्ये प्राविण्य मिळविले. त्यांनी भजनातून लोकप्रियता मिळविली. शेतीत कष्ट करून मामावर असलेले कर्ज त्यांनी फेडले. मामाच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन जमीन बळकावण्याचा सावकाराचा हेतू होता तो त्यांनी सफल होऊ दिला नाही. आपल्या कर्तृत्वावर त्यांनी पंचक्रोशीत प्रतिष्ठा मिळविली. आता लोक त्यांना देवसिंग म्हणू लागले.

● विवाह :

डेबुचा विवाह ते १५-१६ वर्षांचे असताना मसापूरच्या धनाजी खल्लारकरांची कन्या कुंताबाई हिच्या बरोबर झाला. त्यांना अलका, कलावती या दोन मुली व मुदगल व गोपाळ अशी दोन मुले झाली. मुल झाल्यानंतर त्यांनी मटनाचे जेवण दिले नाही. दारू मटनाने समाजाचे वाटोळे केले आहे. तेव्हा त्यांनी गोड जेवण समाजाला दिले. डेबुजीने शेती व अखंड लोकसेवा यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले.

● गृहत्याग :

लोकसेवा करताना समाजात वावरताना त्यांना मानवी जीवनातील दुःख, दैन्य, अनिश्चितता, इ. गोष्टींच्या अनुभवाने ते अंतर्मुख बनले. जीवनातील निरनिराळ्या प्रश्नांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न ते करू लागले. स्वतःच्या संसारातील त्यांचे लक्ष उडाले. १ फेब्रुवारी १९०५ रोजी जगाचा संसार सुखी करण्यासाठी ते घराबाहेर पडले. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेशात त्यांनी भटकंती केली. त्यांच्या अंगावर फाटक्या चिंध्यांचे कपडे असत व अन्न व पाणी घेण्यासाठी गाडगे असा वेश त्यांनी धारण केला. काम केल्याशिवाय कोठेही भाकरीला स्पर्श केला नाही. सुरूवातीला विचित्र वेषामुळे लोकांचे शिव्याशाप सहन केले. तोंडातून शब्दही न उच्चारता मार सहन केला. सर्व प्रकारचा उपहास, छळणूक निंदा त्यांनी शांतपणे सहन केली.

● सामाजिक परिस्थिती संबंधित निरीक्षणे :

त्यांनी भटकंती करताना कारखान्यातून राबवणाऱ्या मजुरांची दयनीय अवस्था पाहिली. सावकारांच्या ओझ्याखाली दबलेल्या कुटुंबांची अगतिकता पाहिली. अनेक देवदेवता पुजा पद्धती, त्यांना बळी देण्यासाठी कोंबड्या बकऱ्यांच्या होणाऱ्या कत्तली पाहिल्या. समाजातील स्पृश्यास्पृश्य भेदाभेद पाहिला. भगत, मांत्रिक, गंडे-दोरे, ताईत देणारे देवऋषी यांचा दांभिकपणा पाहिला. समाजात शिक्षणाचा अभाव, कमालीचे दारिद्र्य,

॥ अज्ञान, अनिष्टचालिरीती व अंधश्रद्धा पाहून त्यांनी निरपेक्ष लोकसेवेचे व लोक शिक्षणाचे व्रत अंगिकारले. त्यांनी वयाच्या ८० वर्षापर्यंत समाजाची अखंड सेवा केली. २० डिसेंबर १९५६ रोजी त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. अमरावती येथे त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले तेथेच त्यांची समाधी आहे. गाडगे महाराजांच्या प्रातोप्रांतीच्या भटकंतीत ठिकठिकाणचे लोक त्यांना निरनिराळ्या नावाने ओळखत होते. वऱ्हाडात त्यांना डेबूजी बुवा वट्टीसाधु म्हणत. नागपूरकडे चापरेबुवा म्हणत, मद्रास आणि कोंकण विभागात गोधडे महाराज, सातारा जिल्ह्यात लोटके महाराज, गोकर्णाकडे चिंधेबुवा, पुणे, बडोदा व खानदेशात त्यांना गाडगे महाराज आणि निकटवर्तीय त्यांना नुसते बाबा म्हणत.

● लोक शिक्षणाचे कार्य :

गाडगे बाबांना लहानपणा पासून भजनाची आवड होती. तुकाराम महाराजांचे अभंग त्यांना मुखोद्गत होते. त्यांच्यावर तुकाराम महाराज व संत कबिरांचा प्रभाव होता. त्यांनी अज्ञानी समाजाला सज्ञान करण्यासाठी किर्तनाचा उपयोग केला. त्यांनी किर्तन हे समाज प्रबोधनाचे साधन बनवले व गोपाला-गोपाला देवकीनंदन गोपाला या नामकिर्तनाने मानवजातीला सुज्ञ करण्याचा प्रयत्न केला.

● किर्तनातून उपदेश :

आपल्या किर्तनातून त्यांनी समाजातील दांभिकपणा रूढी परंपरा गाडगे महाराजांनी आपल्या किर्तनाची सुरुवात विदर्भातील ऋणमोचन या आपल्या गावापासून सुरू केली. त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्र, आंध्र, गुजरात या प्रदेशातील गावात फिरून किर्तनाद्वारा लोकजागृतीचे कार्य केले. त्यांनी आपल्या किर्तनातून भुकेल्याला जेवण, तहानलेल्यांना पाणी, उघड्या-नागड्यांना वस्त्र, गरीब मुलांना शिक्षणासाठी मदत, बेघरांना आसरा, अंध-पंगू रोग्यांना औषधोपचार, बेकारांना रोजगार, पशु-पक्षी मुक्या प्राण्यांना अभय, गरीब तरुण-तरुणींचे लग्न, दुःखी आणि निराशांना हिंमत द्यावी, हा संदेश त्यांनी दिला. गाडगे महाराजांचे किर्तन हा एक लोकविलक्षण अनुभव असे. त्यांच्याकडे सूक्ष्म निरीक्षण शक्ती होती. समाजातील दोषांचा अचूक वेध घेण्याची क्षमता त्यांच्याकडे होती. यातून ते समाजाच्या मर्मावर बोट ठेवत व किर्तनातून ते श्रोत्याशी सुसंवाद साधत. श्रोत्यांना प्रश्न विचारून त्यांना त्यांचे अज्ञान, दुर्गुन व दोष यांची जाणीव करून देत. त्यांची भाषा साधी-सुबोध व श्रोत्यांच्या अंतःकरणाला जाऊन भिडणारी होती. त्यांनी सर्व सामान्य लोकांना दोन वेळा कमी खा पण मुलांना शाळा शिकवा, कर्ज काढून कोणताही उत्सव साजरा करू नका, देवाला बळी देण्यासाठी मुक्या प्राण्याची हत्या करू नका, चोरी करू नका, देवऋषी भगत यांच्या नादी लागू नका, गोरगरीबावर दया करा, आपल्या अन्नातील एक घास तरी गरीबांना व दिन-दुबळ्यांना द्या या सारख्या महत्त्वपूर्ण विषय ते आपल्या किर्तनातून हाताळत असत.

● किर्तनाची अनोखी पद्धत :

त्यांच्या किर्तनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे परमेश्वर प्राप्तीचे साधन म्हणून त्यांनी किर्तनाचा उपयोग केला नाही तर त्यांनी किर्तनाचा उपयोग सामाजिक जागृतीचे साधन म्हणून वापरले. त्यांची किर्तनाची पद्धती ही वेगळी व प्रभावकारी होती. त्यांना टाळ मृदंग पेटी यासारखे साधने लागत नसत. दोन दगड हातात घेऊन त्यांचा टाळा

सारखा उपयोग करत श्रोत्यांना प्रश्न विचारून त्यांच्या उत्तरांच्या आधारेच समाज सुधारणेचा विचार यांच्या मनात खोलवर रूजवत. श्रोत्यांना ते नामस्मरण करावयास लावत. अतिशय साधी व सर्वसामान्य व्यक्तीच्या जीवनातील उदाहरणे देऊन सुधारणेचा विचार समाजाच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न ते किर्तनाच्या माध्यमातून करत. पारमार्थिक विषया बरोबरच व्यवहारिक व नैतिक विषयांचाही त्यांनी आपल्या किर्तनातून लोकजागृतीसाठी उपयोग करून घेतला. स्वच्छता, प्रामाणिकपणा, भूतदया व जातिभेदाचा नाश या विषयावर त्यांचा मोठा भर असे. बाबांनी आपला स्वतंत्र खराटा संप्रदाय निर्माण केला. खराट्याने नुसता गावातील घरातील कचराकाढला नाही तर त्यांनी माणसांचे जुने विचार झाडून माणसाची मने स्वच्छ करण्याचा आयुष्यभर प्रयत्न केला. स्वच्छतेचे महत्त्व त्यांनी केवळ किर्तनातून सांगितले नाही तर प्रत्यक्ष कृती करून दाखवत खेडेगावात किर्तन असेल तर गाव झाडून स्वच्छ करीत. तीर्थक्षेत्री किर्तन असेल तर देव दर्शन न घेता बाहेरच थांबून स्वच्छता व यात्रेकरूची सेवा करीत.

● सदावर्ते चालवली :

त्यांनी गोरगरीब लोकांसाठी सदावर्ते चालवली. या मार्फत गरीब लोकांना चांगले जेवण दिले. पण स्वतः मात्र गरीब घरून आणलेली भाकरीच खाल्ली. त्यांच्या पोषाखाबरोबरच त्यांचे खाणे ही साधे होते. जवळ असलेल्या गाडग्यात किंवा हातावर जेवण करत.

माणसात देव शोधणाऱ्या या संताने लोकांनी दिलेल्या देणग्यांतील पैशातून रंजल्या-गांजल्या, अनाथ लोकांसाठी महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी धर्मशाळा, अनाथालये, आश्रम व विद्यालये सुरू केली. पंढरपूर, नाशिक, आळंदी येथे यात्रेकरूला राहण्यासाठी धर्मशाळा बांधल्या. पुण्यात सोमवारपेठेतही धर्मशाळा बांधली. मुंबईत जे. जे. हॉस्पिटल शेजारी पारशी ट्रस्टच्या जागेत एक तीन मजली भव्य धर्मशाळा बांधली.

प्रबोधनकार ठाकरे यांनी गाडगे महाराजांच्या हयातीतच त्यांनी त्यांचे चरित्र लिहिले. त्यांच्या किर्तनाच्या संदर्भात ते म्हणत की, 'बाबाच्या किर्तनाचे शब्दचित्र उभे करणे माझ्या ताकदी बाहेरचे आहे.'

गाडगे बाबांच्या ओघवत्या वऱ्हाडी वाणीतले किर्तन ऐकून आचार्य अत्रे म्हणतात, "सिंहाला पहावे वनात, हत्तीला पहावे रानात, गाडगे महाराजांना पहावं किर्तनात."

गाडगे महाराजांनी आपली गादी किंवा मठ स्थापन केला नाही. इतकेच काय त्यांनी कोणालाही व कधीही आपल्या पाया पडू दले नाही. संत तुकाराम हे माझे गुरु व माझा शिष्य कोणीही नाही, असे त्यांनी म्हटले होते.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

१) गाडगे महाराजांवर व संतांचा प्रभाव होता.

२) गाडगे महाराजांना कोकण विभागात नावाने ओळखतात.

- ३) गाडगे महाराजांनी नाम किर्तनाने समजाला सुज्ञ बनविले.
 - ४) नागपूरकडे गाडगे महाराजांना नावाने ओळखतात.
 - ५) गाडगे महाराजांच्या हयातीत यांनी त्यांचे चरित्र लिहिले.
- ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
- १) गाडगे महाराजांची समाधी कोणत्या शहरात आहे ?
 - २) गाडगे बाबानी आपल्या किर्तनाची सुरुवात कोणत्या गावातून केली ?
 - ३) गाडगे महाराजांनी निर्माण केलेल्या संप्रदायाचे नाव सांगा ?
 - ४) वऱ्हाड प्रांतात गाडगे महाराजांना कोणत्या नावाने ओळखतात ?
 - ५) सिंहाला पहावे वनात, हत्तीला पहावे रानात व गाडगे महाराजांना पहावे किर्तनात असे कोणी म्हटले आहे ?

१.२.४ अण्णा भाऊ साठे :

अण्णा भाऊ साठे मराठी साहित्य विश्वातले एक मौल्यवान रत्न आहेत. अण्णा भाऊ एक प्रतिथयश कलाकार होते. लोकशाहीर ही उपाधी या कलावंताला लोकांनी दिली होती. निद्रिस्त समाजाला जाग आणण्याइतका जोश त्यांच्या लेखनीत होता. क्रांती त्यांच्या साहित्याचा मुलमंत्र होता. पोवाडे, लावण्या, गीतं, पदं या काव्यप्रकाराचा त्यांनी सामान्य कष्टकरी जनतेत विचारांच्या प्रचारासाठी वापर केला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात राजकीय व सामाजिक प्रश्नांविषयी त्यांनी मोठी जागृती केली. त्यात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, गोवा मुक्ती चळवळ यामध्ये त्यांनी त्यांच्या शाहीरी वाङ्मय प्रकारातून लोक जागृती केली. त्यांचे साहित्य जगभर पोहचले ते अनेक भाषात भाषांतरीत झाले. त्यांना ४९ वर्षांचे आयुष्य लाभले. त्यांचा मृत्यू १८ जुलै १९६९ रोजी झाला.

● जीवन चरित्र :

अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी वाटेगांव तालुका वाळवा जिल्हा सांगली येथे मातंग समाजात झाला. त्यांचे वडील भाऊ साठे व आई वालूबाई यांना तुकाराम, शंकर आणि जाई अशी मुले होती. त्यांचे मुळ नाव तुकाराम होते. त्यांना वडिलांनी वाटेगावच्या शाळेत घातले पण शिक्षकाच्या निर्दयी मारामुळे दोन दिवसात शाळा सोडली. १९३२ साली ते वडीलाबरोबर वाटेगांव ते मुंबई असा पायी प्रवास करून आले. त्यांनी मुंबईत हमाली, कोळसा वाहणे, गिरणी कामगार अशी मिळेल ते काम केले.

● कम्युनिष्ट पक्षाचे कार्य :

माटुंगा लेबर कॅम्पमध्ये ते राहत. माटुंगा झोपडपट्टीत कम्युनिष्ट पक्षाचे कार्यालय होते. तेथे लाल बावटा यूनियन होती. या यूनियनमध्ये कॉम्रेड अण्णा भाऊ साठे यांची जडणघडण झाली. १९६३ मध्ये ते भारतीय

कम्युनिस्ट पक्षाचे नेते काँ. श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या प्रभावाखाली आल्यावर ते कम्युनिष्ट पक्षाचे कार्यकर्ते झाले. खऱ्या अर्थाने कम्युनिस्ट पक्षानेच अण्णा भाऊंना एक महान लेखक, कलावंत व शाहीर म्हणून घडविले. अण्णा भाऊ मुंबईत कम्युनिस्ट विचारांच्या सभा संमेलनाचे आयोजन करणे, विविध प्रकारची पाम्प्लेट्स, हॅण्डबील वाटणे, मोर्चे संप हरताळ यशस्वी करण्यासाठी पोस्टर्स रंगविणे, डकवणे, रस्त्यावर घोषणा लिहिणे अशी कामे त्यांनी त्यांच्या तरूण वयात करायला सुरुवात केली.

● अण्णा भाऊंचे साहित्य :

अण्णा भाऊ लिहित तेव्हा पांढरपेशा वर्गाचे लेखनाची परंपरा सांभाळात होता. वाङ्मयीन नेतृत्व याच समाजाकडे होते त्यांचे विषय वेगळे होते. पण अण्णा भाऊंनी आपल्या प्रतिभेतून सर्वसामान्यांचे चित्रण केले. अण्णा भाऊंकडे जन्मजात प्रतिभा होती. गोड गळा, संघर्षात उडी घेण्याची प्रवृत्ती यामुळे त्यांच्या प्रतिभेला पंख फुटले. कथाकार कादंबरीकार, शाहीर, तमाशा व वगनाट्य लेखन अशी त्यांची साहित्यिक कामगिरी आहे. अण्णा भाऊंनी ३२ कादंबऱ्या, १४ कथा संग्रह, लोकनाट्य, १२ पोवाडे, इनामदार हे नाटक व 'माझा रशियाचा प्रवास हे प्रवास वर्णन एवढे साहित्य निर्माण केले. त्यांची प्रत्येक साहित्यकृती वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारी आहे.

हे साहित्य केवळ करमणुकीसाठी नाही असे अण्णा भाऊ नेहमी म्हणत. ते म्हणतात, "माझ्या साहित्यातील माणसं मला भेटलेली असतात. त्यांचं जगणं, मरणं मला माहित आहे." असा अस्सलपणा त्यांच्या साहित्यात आहे.

अण्णा भाऊ यांना कार्यकर्ते लेखक असे म्हटलं गेलं, कारण आपल्या साहित्याला त्यांनी सामाजिक चळवळीशी जोडलं. सामान्य लोक कष्टकरी लोकांशी त्यांची बांधीलकी होती. अण्णा भाऊंच्या लिखाणात वर्गीय दृष्टिकोण दिसतो. जातीय विषमतेचे वर्णनही येते. ते केवळ जातीय विषमतेतून निर्माण झालेल्या दुःख उगळत बसत नाहीत तर जग बदलण्याचा निर्धार करतात. जग बदलण्यासाठी नुसते लिहित वा गात नव्हते. स्वतः लढत होते व इतरांनाही लढण्याची प्रेरणा देत होते. त्यांच्या 'वैजयंता' कादंबरीच्या प्रस्तावानेत ते म्हणतात, "पृथ्वी शोषाच्या मस्तकावर तरली नसून ती दलितांच्या, श्रमिकांच्या तळहातावर तरली आहे." त्यांच्या साहित्यातील त्यांनी केलेली वर्णन त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणाची साथ देतात. त्यांचे साहित्य मानवी जीवनातील संघर्ष, नाट्य, दुःख, दारिद्र्य यांनी भरलेले आहे. त्यांच्या कथा कादंबऱ्यातून त्यांनी चितारलेल्या माणसात जबरदस्त जीवनेच्छा दिसते.

अण्णा भाऊंची फकिरा कादंबरीला १९६१ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सरकारचे पहिले पारितोषिक मिळाले. ही कादंबरी अस्पृश्य व्यक्तीच्या पराक्रमाचे चित्रण करणारी आहे. या कादंबरीच्या ३५ आवृत्त्या निघाल्या. फकिरा हिंदी व पंजाबी भाषेत लोकप्रिय झाली. 'माकडीचा माळ' मध्ये भटक्याचं जीवन आहे. 'चंदन' मध्ये स्त्री व भटक्याच्या व्यथा आहेत. 'चिखलातील कमळ' मध्ये त्यांनी देवदासीची समस्या मांडली आहे. 'वैजयंता' मध्ये त्यांनी तमासगीरांच्या व्यथा मांडल्या आहेत. 'चित्रा' मध्ये कामगारांचा लढा त्यांनी चित्रित केला आहे. चित्रा कादंबरी कन्नड, रशियन, पोलिश भाषेत भाषांतरित झाली. 'वारणेचा वाघ' गुजराती भाषेत प्रचंड लोकप्रिय झाली. अण्णा भाऊंच्या कथा कादंबऱ्या रशियन विद्यापीठात अभ्यासक्रमाला नेमल्या गेल्या. भारतातील जवळजवळ

सर्व भाषांत त्यांच्या कथा कादंबऱ्या भाषांतरित झाल्या. त्यांच्या सात कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले आहेत. त्यांच्या 'वैजयंता', 'टिळा लावते मी रक्ताचा', 'डोंगरची मैना', 'मुऱ्ठी मल्हारी रायाची', 'वारणेचा वाघ', 'साताऱ्याची तन्हा' व 'फकिरा' या कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले. 'फकिरा' या चित्रपटात त्यांनी भूमिकाही केली होती.

● अण्णा भाऊ साठे यांची साहित्य विषयक भूमिका :

'वैजयंता' कादंबऱ्याच्या प्रस्तावनेत त्यांनी साहित्य विषयक भूमिका मांडली आहे. ते म्हणतात, "जो कलावंत जनतेची कदर करतो त्याची कदर जनता करते हे मी प्रथम शिकून मगच लेखन करित आहे. माझ्या देशावर, जनतेवर आणि तिच्या संघर्षावर अटळ विश्वास आहे. देश सुखी व्हावा, समृद्ध व्हावा, इथे समानता नांदावी, महाराष्ट्राच्या भूमीचे नंदनवन व्हावे अशी मला रोज स्वप्ने पडतात.

त्यांच्या साहित्याच्या व कार्याच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक अन्यायामुळे जो समाज शैक्षणिक, सांस्कृतिक व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे, त्या समाजामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला.

● 'चले जाव' चळवळीतील सहभाग :

कोहिनूर मिलची नोकरी सुटल्याने ते पुन्हा वाटेगावला आले. पण त्यांचे मन लागेना त्यांनी त्यांचा चुलत भाऊ बापू साठे यांच्या तमाशाच्या फडात काम करू लागले. महाराष्ट्राच्या तमाशा या कलेच्या परंपरेत वैशिष्टपूर्ण भर घातली. त्याला कारणही तसे झाले होते. अण्णा भाऊंच्या 'लाल बावटा कला पथका'वर बंदी घातली. पुढे तमाशावरही बंदी घातली. तेव्हा त्यांनी तमाशाच्या कलेला लोकनाट्यात रूपांतरित केले. त्या त्या काळाच्या राजकीय परिस्थितीबद्दल सामान्यांमध्ये जागृती घडवण्याच मोठे काम त्यांच्या वगनाट्यांनी केले. तमाशाची सुरुवात श्री गणेशाचे वंदन करून होत असे ही परंपरा मोडून अण्णा भाऊ यांनी तमाशाला नवे रूप दिले. त्याला नवे विषय व नवा अविष्कार दिला. पहिल्या नमनात मातृभूमी हुतात्मे, राष्ट्रपुरुष यांचा समावेश झाला. गणातील कृष्ण गवळणी काढून टाकल्या. त्यामध्ये अमुलाग्र परिवर्तन केले. लावणी व तमाशा लोकशिक्षणाकडे वळवण्याचे श्रेय अण्णा भाऊला द्यावे लागले. थोडक्यात, महात्मा फुलेंचा सत्यशोधकी जलसा व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीतील आंबेडकरी जलशाची समाज प्रबोधनाची क्रांतीकारी परंपरा नव्या लोकनाट्यातून पुढे आणली.

“प्रथम मायभूमीच्या चरणा।

छत्रपती शिवाजी चरणा।

स्मरोनी गातो कवणा।।”

'चलेजाव' चळवळीच्या काळात वाटेगावात बर्डे गुरुजींच्या नेतृत्वाखाली अनेक घडामोडी सुरू होत्या. टेलिफोन लाईन कापून टाकण्या सारख्या घडामोडी घडत होत्या. त्यात अण्णा भाऊ त्यात सामिल असल्याने त्यांच्यावर वॉरंट निघाले. परिणामी त्यांना कायमचे घर सोडावे लागले. पुढे त्यांच्या विचाराला दिशा मिळत

गेली व कम्युनिष्ट पक्षाचे पुर्ण वेळ काम करायला सुरूवात केली. पक्ष कार्यासाठी झोकून दिले.

लाल बावटा कला पथकाची स्थापना १९४४ साली टिटवाळा येथील शेतकरी परिषदेत केली. यात शाहीर अमर शेख, अण्णा भाऊ व गव्हाणकर एकत्र आले. लावण्या, पोवाडे, पथनाट्य लिहिण्यास सुरूवात केली. त्यांनी एकूण १५ वगनाट्य लिहिली व यातून त्यांना प्रसिद्धी मिळत गेली. मुंबई सरकारने लाल बावटा कलापथकावर बंदी घातली होती. पुढे तमाशावरही बंदी आली. तमाशातील कलाकाराचे संसार उघड्यावर आले. अण्णांनी तमाशाचे लोकनाट्यामध्ये रूपांतर करून सरकारची बंदी कुचकामी ठरवली. त्यांनी १३ लोकनाट्ये लिहिली.

● लाल बावटा कलाकथकाची स्थापना :

टिटवाळा येथे १९४४ साली झालेल्या शेतकरी परिषदेत दत्ता गवाणकर आणि अमर शेख या शाहीरांच्या सोबत लाल बावटा कलापथकाची स्थापना केली. या कलापथकाच्या माध्यमातून त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ जनजागृतीचे कार्य केले.

● संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील योगदान :

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र घडविण्यात अण्णा भाऊ यांचा सिंहाचा वाटा होता. गुजरात राज्याने मुंबई गुजरातला जोडून घावी अशी मागणी केली. महाराष्ट्र आणि गुजरात यांच्यामध्ये मुंबईसाठी संघर्ष पेटला. तेव्हा संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा उग्र व गतिमान करण्यासाठी लाल बावटा कलापथकाच्या माध्यमातून मराठी माणसाला जागृत करण्यासाठी अण्णा भाऊ संपूर्ण महाराष्ट्रात रात्रंदिवस फिरले. त्यांनी याच पार्श्वभूमीवर “माझी मैना गावावर राहिली” ही लावणी मुंबईवर लिहिली. ही लावणी रुपकात्मक आहे. यातील मैना म्हणजे बेळगाव, कारवार इ. सिमा भाग पती-पत्नीच्या विरहाचे रूपक साधून सिमा भाग महाराष्ट्रापासून अलग होतो व सिमा भागातील मराठी जनता महाराष्ट्रात येण्यासाठी तळमळते. अशा दोघांच्या भाव बंधनाची कहाणी या लावणीमध्ये व्यक्त होते. त्यावेळी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई होते. त्यांनी अण्णा भाऊंना कोणताही दोष नसताना अमरावतीच्या तुरुंगात डांबून ठेवले. त्यांच्यावर मानसिक, शारीरिक अन्याय अत्याचार केले.

बाबूराव बागूल यांनी अण्णा भाऊ यांची तुलना प्रसिद्ध रशियन साहित्यिक मॅक्सिम गॉर्की यांच्याशी केली आहे. आणि महाराष्ट्राचा मॅक्सिम गॉर्की असा गौरव केला आहे.

● स्वातंत्र्य मिळाले त्याच्या दुसऱ्या दिवशी मुंबईत मोर्चा :

१६ ऑगस्ट १९४७ ला अण्णा भाऊ यांनी मुंबईत मोठा मोर्चा काढला. या मोर्चाला हजारो लोक उपस्थित होते. या मोर्चाची प्रमुख घोषणा “ये आझादी झुठी है, देश की जनता भूकी है।”

अण्णा भाऊ साठे यांनी प्रचंड मोठी ग्रंथ संपदा निर्माण करून सामान्य माणसाचे दुःख दारिद्र्य मांडले. त्यांच्या साहित्यातील पात्र हे समाजातील सामान्य लोकांचे प्रतिनिधित्व करतात. सामाजिक विषमते विरुद्ध लढतात. साहित्यातून त्यांनी समाजाचे जिवंत चित्रण केले. लालबावटा कलापथकाची स्थापना करून संयुक्त

महाराष्ट्राच्या चळवळीत स्वातंत्र्याच्या चळवळीत योगदान दिले. लावणी व तमाशा या कला पथकाला लोकशिक्षणाकडे वळवण्याचे श्रेय अण्णा भाऊला द्यावे लागते.

● स्वयं अध्ययन प्रश्न - ४

अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

१. अण्णा भाऊंच्या कादंबरीला महाराष्ट्र राज्य सरकारचे परितोषिक मिळाले आहे.
२. अण्णा भाऊंची गुजराती भाषेत कादंबरी लोकप्रिय झाली.
३. अण्णा भाऊंच्या कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले.
४. लावणी व तमाशाला लोकशिक्षणाकडे वळविण्याचे कार्य यांनी केले.

ब) एका वाक्यात प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. अण्णा भाऊ यांनी कोणत्या नेत्याच्या प्रभावाने कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्य केले?
२. 'पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून ती दलितांच्या, श्रमिकांच्या तळहातावर तरली आहे' हे विधान अण्णा भाऊंच्या कोणत्या कादंबरीच्या प्रस्तावनेमध्ये आहे?
३. अण्णा भाऊ साठे यांनी कोणत्या कादंबरीतून तमासगिरांच्या कथा मांडल्या आहेत?
४. अण्णा भाऊंच्या कोणत्या कादंबरीत कामगारांच्या लढ्याचे चित्रण आले आहे?
५. माझा रशियाचा प्रवास हे प्रवास वर्णन कोणी लिहिले?
६. लाल बावटा कलापथकाची स्थापना कोणत्या साली झाली?
७. महाराष्ट्राचा मॅक्सिम गॉर्की असा अण्णा भाऊंचा गौरव कोणी केला?

३.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ :

१. पारमार्थिक विषय - अध्यात्मिक विषय
२. निरपेक्ष लोकसेवा - कोणत्याही फळाची अपेक्षा न ठेवता, भेदभाव न करता केलेली लोकसेवा.
३. अंधश्रद्धा - अशा रूढी परंपरा ज्या सारासार विवेकावर आधारीत नसतात.
४. प्रार्थना समाज - ब्राह्मो समाजाची स्थापना १९२८ मध्ये राजाराम मोहन रॉय यांनी केली. या समाजाचे मुळ स्रोत प्राचीन धर्मग्रंथ होते. ब्राह्मो समाजापासून प्रेरणेतून प्रार्थना समाजाची स्थापना केली होती. पण प्रार्थना समाजावर पाश्चात्य विचार व ख्रिश्चन धर्मातील विचारांचा प्रभाव निर्माण झाल्यामुळे हिंदू धर्मातील एक सुधारणावादी पंथ म्हणून प्रचारात आला.
५. मुरळी - खंडोबा या देवतेस मुल होण्यासाठी नवस बोलला जातो. असे नवसाने झालेले पहिले

मुल खंडोबाला सोडण्याचा रिवाज आहे. मुलगी असेल तर मुरळी व मुलगा असेल तर वाघ्या म्हणतात. मुरळीला देवाची दासी म्हणून रहावे लागते तिला विवाह करता येत नाही.

६. नास्तिक - देव व कर्मकांड न मानणारा
७. सदावर्ते - अन्नछत्रे

३.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

● स्वयं अध्ययन प्रश्न १ ची उत्तरे

अ) १) सन १८१८ २) पुरंदर ३) गंजपेठ

ब) १) राजत

२) उमाजी नाईक, वासूदेव बळवंत फडके, गोपाळ गणेश आगरकर, चाफेकर क्रांतीवीर नाना दरबारे, महात्मा फुले, सदाशिवराव गोवंडे, मोरो विठ्ठल वाळवेकर, नाना छत्रे, परांजपे, असे शेकडो देशभक्त व क्रांतीकारांना त्यांनी प्रशिक्षण दिले.

३) मुक्ता साळवे

४) लहुजी साळवे

● स्वयं अध्ययन प्रश्न २ ची उत्तरे :

अ) १) कलकत्ता २) कौटुंबिक उपासना मंडळी ३) पोस्टल मिशन

ब) १) डिप्रेसड क्लासेस मिशन

२) वि. रा. शिंदे

३) महात्मा गांधी

४) माझ्या आठवणी व अनुभव

५) वायकोम सत्याग्रह

● स्वयं अध्ययन प्रश्न ३ ची उत्तरे :

अ) १) तुकाराम महाराज व कबीर २) गोधडे महाराज

३) गोपाला-गोपाला देवकी नंदन गोपाला ४) चापरे बुवा ५) प्रबोधनकार ठाकरे

ब) १) अमरावती

२) ऋणमोचन

३) खराटा

४) डेबूजी बुवा, वट्टीसाधू

५) आचार्य अत्रे

● स्वयं अध्ययन प्रश्न ४ ची उत्तरे :

अ) १) फकिरा	२) वाणेचा वाघ	३) सात
४) अण्णा भाऊ साठे		
ब) १) श्रीपदा अमृत डांगे	२) वैजयंता	३) वैजयंता
४) चित्रा	५) अण्णा भाऊ साठे	६) १९४४
७) बाबुराव बागल		

३.५ सारांश :

१८१८ ला पेशवाईचा पराभव करून इंग्रजांनी महाराष्ट्रात आपली सत्ता स्थापन केली. भारतीय समाज वर्णव्यवस्था व जातीपद्धतीमध्ये विभागला गेला होता. स्त्रियांची व शुद्राची स्थिती अतिशय दयनीय झाली होती. समाज धर्मभोळेपणा, अज्ञान, रूढीप्रियता व शिक्षणाचा अभाव यामुळे गतीहीन झाला होता. पाश्चात्य शिक्षण, ब्रिटीशांचा एकछत्री अंमल, कायदापुढे सर्वसमान हे तत्त्व, दळणवळणाची साधने, यामुळे आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेची सुरुवात झाली. परिणामस्वरूप राष्ट्रवादाच्या उदयाबरोबरच महाराष्ट्रात सामाजिक व धार्मिक चळवळीचीही सुरुवात झाली. जातीयतेची कडक बंधने, अस्पृश्यता, स्त्रिया संबंधित अनिष्ट रूढी-परंपरा याविरुद्ध समाजप्रबोधनासाठी भारतात अनेक समाजसुधारक निर्माण झाले.

लहुजी मांग तथा लहुजी साळवे वस्ताद हे एकोणीसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक लढवय्ये क्रांतीकारक व्यक्तिमत्त्व होते. लहुजी साळवे महात्मा फुलेच्या चळवळीचे खंदे पुरस्कर्ते होते. जोतिबा फुलेच्या कार्यात सक्रिय सहभागी होते. तसेच ते वसाहतवादाविरोधी राष्ट्रवादी लढ्यातील दलित नायक म्हणूनही त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले. त्यांनी सन १८२२ मध्ये लहुजींने गंजपेत तालीम स्थापन करून शास्त्रविद्या, शारीरिक कसरतीचे खेळ, व्यायाम यांचे प्रशिक्षण देणे सुरू केले. उमाजी नाईक, वासूदेव बळवंत फडके, गोपाळ गणेश आगरकर, चाफेकर, क्रांतीवीर नाना दरबारे, महात्मा फुले, सदाशिवराव गोवंडे, मोरो विठ्ठल वाळवेकर, नाना छत्रे, परांजपे असे शेकडो देशभक्त व क्रांतीकारकांना त्यांनी प्रशिक्षण दिले. ते अविवाहित होते. त्यांचा मृत्यू १७ फेब्रुवारी, १८८१ रोजी वयाच्या ८७ व्या वर्षी झाला.

विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म मराठा कुटुंबात २३ एप्रिल १८७३ रोजी कर्नाटक राज्यातील जमखंडी या ठिकाणी झाला. त्यांच्या कुटुंबावर वारकरी संप्रदायाचा प्रभाव होता. या संस्कारातूनच त्यांच्या चरित्राची जडणघडण झाली. या जडणघडणीतूनच त्यांनी अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याची सुरुवात केली. त्यांनी मुंबई इलाख्यामध्ये प्रार्थना समाजाचेही कार्य केले. माणसाने माणसाशी माणूसकीने वागले पाहिजे व यासाठी सेवावृत्ती जोपासली पाहिजे हे तत्त्व ठेवून कार्य केले. अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्यासाठी त्यांनी सन १९०६ मध्ये 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' ची स्थापना केली. या संस्थेमार्फत महाराष्ट्र, कर्नाटक व गुजरात या प्रांतात दलितांसाठी प्राथमिक व माध्यमिक शाळा व वसतिगृहे सुरू केली. मोफत दवाखाने, रात्रीच्या शाळा, यांसारखे उपक्रम हाती

घेतले. डिप्रेसड क्लासेस मिशनच्या माध्यमातून त्यांनी दलित, शेतकरी, स्त्रिया, वाईट प्रथा, शिक्षण अशा विविध क्षेत्रात कार्य केले. त्यांनी 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न' हा संशोधनपर ग्रंथ लिहिला. त्यांनी स्त्रियांसाठी सक्तीच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला. त्यांनी सन १९०७ साली पतीत, दलित व विधवा स्त्रियांसाठी 'निराश्रित महिला समाजा'ची स्थापना केली. त्यांनी शेतकरी वर्गाची हालाखीची स्थिती कशी सुधारावी या तळमळीतून इ.स. १९२६ ते १९३२ या कालखंडात शेतकऱ्यांच्या परिषदांमध्ये अध्यक्ष पदावरून भाषणे करून त्यांच्यात जागृती करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. सन १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत महर्षी शिंदेनी सक्रीय सहभाग करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. सन १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत महर्षि शिंदेनी सक्रीय सहभाग घेतला. त्याबद्दल त्यांना टक झाली होती. त्यावेळी त्यांना येरवडा तुरुंगात ठेवण्यात आले. सन १९४३ मध्ये त्यांना अर्धांगवायुचा झयका आला व त्यामध्ये त्यांचा २ जानेवारी १९४४ मध्ये मृत्यू झाला.

गाडगे महाराजांनी कारखान्यातून राबणाच्या मजुरांची दयनीय अवस्था पाहिली. सावकारांच्या ओझ्याखाली दबलेल्या कुटुंबाची अगतिकता पाहिली. अनेक देवदेवता पुजा पद्धती, त्यांना बळी देण्यासाठी कोंबड्या, बकऱ्याच्या होणाऱ्या कत्तली पाहिल्या. समाजातील अस्पृश्यास्पृश्य भेदाभेद पाहिला. भगत, मांत्रिक, गंडे-दोरे, तार्सत देणारे देवऋषी यांचा दांभिकपणा पाहिला. समाजात शिक्षणाचा अभाव, कमालीचे दारिद्र्य, अज्ञान, अनिष्ट चालिरीती व अंधश्रद्धा पाहून त्यांनी निरपेक्ष लोकसेवेचे व लोक शिक्षणाचे व्रत अंगिकारले. किर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी पारमार्थिक विषया बरोबरच व्यवहारिक व नैतिक विषयांचाही त्यांनी आपल्या किर्तनातून लोकजागृतीसाठी उपयोग करून घेतला. स्वच्छता, प्रामाणिकपणा, भूतदया व जातिभेदाचा नाश या विषयावर त्यांचा मोठा भर असे. बाबांनी आपला स्वतंत्र खराटा संप्रदाय निर्माणकेला. खराट्याने नुसता गावातील घरातील कचरा काढला नाही तर त्यांनी माणसाचे जुने विचार झाडून माणसाची मने स्वच्छ करण्याचा आयुष्यभर प्रयत्न केला. माणसात देव शोधणाऱ्या या संताने लोकांनी दिलेल्या देणग्यांतील पैशातून रंजल्या-गांजल्या, अनाथ लोकांसाठी महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी धर्मशाळा, अनाथालये, आश्रम व विद्यालये सुरू केली. पंढरपूर, नाशिक, आळंदी येथे यात्रेकरूला राहण्यासाठी धर्मशाळा बांधल्या. पुण्यात सोमवारपेठेत धर्मशाळा बांधली. मुंबईत जे. जे. हॉस्पिटल शेजारी पारशी ट्रस्टच्या जागेत एक तीन मजली भव्य धर्मशाळा बांधली. त्यांनी वयाच्या ८० वर्षापर्यंत समाजची अखंड सेवा केली. २० डिसेंबर १९५६ रोजी त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला.

अण्णा भाऊ साठे मराठी साहित्य विश्वातले एक मौल्यवान रत्न आहेत. अण्णा भाऊ एक प्रतिथयश कलाकार होते. लोकशाहीर ही उपाधी या कलावंताला लोकांनी दिली होती. निद्रिस्त समाजाला जाग आणण्याइतका जोश त्यांच्या लेखनीत होता. क्रांती त्यांच्या साहित्याचा मुलमंत्र होता. पोवाडे, लावण्या, गीतं, पदं या काव्यप्रकाराचा त्यांनी सामान्य कष्टकरी जनतेत विचारांच्या प्रचारासाठी वापर केला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात राजकीय व सामाजिक प्रश्नांविषयी त्यांनी मोठी जागृती केली. त्यात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, गोवा मुक्ती चळवळ यामध्ये त्यांनी त्यांच्या शाहिरी वाङ्मय प्रकारातून लोक जागृती केली. त्यांचे साहित्य जगभर पोहचले ते अनेक भाषांत भाषांतरीत झाले. त्यांना ४९ वर्षांचे आयुष्य लाभले. त्यांचा मृत्यू १८ जुलै १९६९ रोजी झाला.

महाराष्ट्रातील या समाजसुधारकांनी विविध मार्ग वापरून समाज जागृतीचे कार्य केले. वस्ताद लहूजी साळवे यांनी तालमीची स्थापना करून क्रांतीकारकांना प्रशिक्षित केले व महात्मा फुले सोबत कार्य करत त्यांच्या शिक्षणाच्या कार्यात सक्रिय सहभाग नोंदविला. विठ्ठलरामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यतेचा प्रश्न राष्ट्रीय पातळीवर नेला त्याच बरोबर या प्रश्नाची पाळे-मुळे संशोधनाचे हत्यार वापरून शोधून काढली व प्रत्यक्ष अस्पृश्यांच्या वस्तीत संपूर्ण कुटुंबाने राहून त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक उत्थानाचा प्रयत्न केला. गाडगे महाराजांनी किर्तनाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधनाचे कार्य केले. तर अण्णा भाऊ साठे यांनी साहित्याच्या माध्यमातून सामान्य वंचितांचे प्रश्न मांडले. साहित्याची निर्मितीच लोकांचे प्रबोधन करण्यासाठी व त्यांच्या व्यथा मांडण्यासाठी केली.

३.६ सरावासाठी प्रश्न.

१. लहूजी साळवे यांचे जीवन कार्य स्पष्ट करा.
२. गाडगे महाराजांचे जीवन कार्य स्पष्ट करा.
३. गाडगे महाराजांची किर्तनाची अनोखी परंपरा.
४. वि. रा. शिंदे यांचे अस्पृश्योद्धाराचे कार्य स्पष्ट करा.
५. वि. रा. शिंदे यांचे प्रार्थना समाजाचे कार्य स्पष्ट करा.
६. वि. रा. शिंदे यांचे संशोधन व लेखनाचे महत्व विषद करा.
७. अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवन कार्य स्पष्ट करा.
८. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यातील योगदान स्पष्ट करा.

३.७ संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. क्रांतिगुरु लहूजी वस्ताद, वि. दा. पिंपळे, संस्कृती, पुणे.
२. सशस्त्र क्रांतीचे जनक - लहूजी वस्ताद, अनंत घोडे, मुक्ताई प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. मुक्ता साळवे, फतिमा शेख आणि लहूजी वस्ताद प्रतिके आणि समकालीन सांस्कृतिक राजकारण, सचिन गरूड, नाग-नालंदा, प्रकाशन, इस्लामपूर.
४. विसाव्या शतकातील मातंग समाज, डॉ. सोमनाथ डी. कदम, संवाद प्रकाशन, प्रा. लि.
५. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास १८१८-१९६०, प्राचार्य डॉ. एस. एस. गाठाळ, कैलाश प्रकाशन.
६. महाराष्ट्राचे थोर समाज सुधारक - महर्षिक विठ्ठल रामजी शिंदे (गौरव ग्रंथ), संपादक : प्रा. अशोक नाईकवाडे, ज्ञानेश प्रकाशन, नागेश्वरवाडी, औरंगाबाद.
७. निवडक विठ्ठल रामजी शिंदे, संपादक : गो.मा. पवार, साहित्य कादमी प्रकाशन, नवी दिल्ली.

८. वि. रा. शिंदे आणि सामाजिक चळवळी : विलास मोरे
९. वि. रा. शिंदे : राजकिय सामाजिक विचार - तानाजी ठोंबरे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
१०. वि. रा. शिंदे : आर्थिक, सामाजिक विचार - पी.डी. दिघे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
११. संत गाडगे महाराज स्मारक ग्रंथ, संपादक : प्राचार्य रा. तु. भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोहापूर.
१२. अण्णा भाऊ साठे-चरित्र व कार्य, संपादक : प्रा. विजयकुमार जोखे, नाग-नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर.
१३. विसाव्या शतकातील मातंग समाज, डॉ. सोमनाथ दी. कदम, संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
१४. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास प्रा. व्ही. बी. पाटील, के.सागर्स प्रकाशन, पुणे.

शैक्षणिक सुधारक

अनुक्रमणिका :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय विवेचन
 - ४.२.१ कर्मवीर डॉ. भाऊराव पाटील
 - ४.२.२ महर्षी बापूजी साळुंखे
 - ४.२.३ डॉ. पजांबराव देशमुख
- ४.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ संदर्भ ग्रंथ
- ४.० उद्दिष्टे

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने रयत शिक्षण संस्था स्थापन करून शिक्षण प्रसारांचे महान कार्य केले. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वावलंबन, श्रमप्रतिष्ठा, स्वाभिमान आणि आत्मविश्वास बहुजन समाजात निर्माण केला. बहुजनांना शिक्षण देऊन दारिद्र्य आणि जातीयतेच्या गुलामगिरीतून मुक्त केले. त्यांच्या कार्याचा अभ्यास केल्यावर तुम्हांला...

- कर्मवीर आण्णांच्या जीवनचरित्राची माहिती होईल.
 - त्यांचा शिक्षणप्रसार, वसतिगृह योजना व सत्यशोधक समाजासाठी केलेल्या कार्याचा परिचय होईल.
 - आण्णांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा परिचय होईल.
 - आण्णांच्या महान कार्याचा गौरव कसा झाला हे माहित होईल.
- महर्षी बापूजी साळुंखे या सुधारकाने स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था स्थापन करून बहुजन समाजाच्या

शिक्षणप्रसाराला मोठा हातभार लावला. भूमिगत चळवळीत भाग घेऊन त्यांनी जनजागृतीचे कार्य केले. त्यांच्या जीवनकार्याचा अभ्यास केल्यावर तुम्हाला....

- महर्षी बापूजी साळुंखे यांच्या जीवन-चरित्राचा परिचय होईल.
- भूमिगत चळवळीतील आणि रयत शिक्षण संस्थेसाठी त्यांनी केलेल्या योगदानाची माहिती होईल.
- स्वामी विवेकानंद संस्था उभारणीसाठी, वाढीसाठी आणि शिक्षण प्रसारासाठीचे कार्य समजेल.
- बापूजींच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची आणि कार्य गौरवाची माहिती मिळेल.

डॉ. पंजाबराव देशमुखानी विदर्भात शिक्षण प्रसारासाठी शिक्षण संस्था उभारून केलेले कार्य महनीय आहे. बहूजन समाज, मागासवर्ग आणि शेतकऱ्यांना अज्ञान, जातीयतेच्या आणि कर्जाच्या विळख्यातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या जीवनकार्याचा अभ्यास केल्यावर तुम्हाला...

- डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या जीवन-चरित्राचा परिचय होईल.
- त्यांनी केलेल्या सामाजिक, अस्पृशता निवारण्यासाठी आणि शिक्षण प्रसारांची माहिती मिळेल.
- शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी केलेले कार्य समजेल.

४.१ प्रास्ताविक :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीसाठी विसाव्या शतकात समाज सुधारकांनी सुधारणा चळवळ अधिक गतीमान आणि व्यापक बनवली. बहूजन समाज हा अज्ञान, दारिद्र्य आणि विविध प्रकारच्या रूढी-परंपरेच्या जाळ्यात अडकला होता. अशा समाजाला शिक्षणरूपी संजीवनी दिल्याखेरीज तो जागृत होणार नाही. त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होणार नाही हे जाणून सुधारकांनी विविध शिक्षणसंस्था स्थापन करून ज्ञानदानाचे कार्य सुरू केले. त्यातूनच अस्पृशता निवारणे, समता, स्वातंत्र्य, मानवतावादी विचार प्रस्तूत करण्याचे कार्य झाले. शेतकरीवर्ग अज्ञानी, कर्जबाजारी आणि दारिद्र्यात जीवन जगत होता. त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न करण्यांत आले. अशा प्रकारचे थोर कार्य करणाऱ्या समाजसुधारकांत कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी बापूजी साळुंखे आणि डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा समावेश होतो. त्यांच्या जीवनकार्याचा अभ्यास आपण या प्रकरणात करणार आहोत.

४.२ विषय विवेचन :

४.२.१ कर्मवीर भाऊराव पाटील (इ.स.१८८७ ते १९५९)

कर्मवीर भाऊराव पाटील ऊर्फ अण्णा ही एक आदर्श व्यक्ती होती. त्यांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात अभूतपूर्व क्रांती घडवून आणली. बहूजन समाजाला ज्ञानाची संजीवनी देणारे ते एक महान धन्वंतरी होते. अज्ञान आणि जातीयतेच्या गराड्यात सापडलेल्या अज्ञानी समाजाला मुक्त करण्याचे कार्य त्यांनी केले. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने त्यांनी शिक्षणप्रसाराचे कार्य हाती घेतले. त्यासाठी तन, मन व धन त्यांनी अर्पण केले.

श्रमशिक्षणातून स्वावलंब, प्रतिष्ठा, स्वाभिमान आणि आत्मविश्वास निर्माण करून ज्ञानाची गंगा खेडोपाड्यात आणि झोपडीपर्यंत पोहचवली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाराष्ट्रात शिक्षणाची मोठी चळवळ उभी केली.

● बालपण आणि शिक्षण :

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जन्म २२ सप्टेंबर, १८८७ रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील कुंभोज या गांवी झाला. कुंभोज हे त्यांचे आजोळ तर मूळ गांव ऐतवडे होय. त्यांच्या वडीलांचे नांव पायगोंडा तर आईचे नांव गंगाबाई असे होते. त्यांचे वडिल सरकारी नोकरीत होते. नोकरीच्या निमित्ताने त्यांना तासगांव, विटा, दहिवडी, कोरेगांव इस्लामपूर इत्यादी ठिकाणी फिरावे लागले. त्यामुळे भाऊरावांचीही वडिलांच्याबरोबर भटकंती झाली. आईचा ओढा माहेरकडे असल्यामुळे भाऊरावांचा बराच काळ कुंभोजला गेला. त्यांचा मामाचा मित्र सत्याप्या हा शूर, साहसी, उदार व दयाळू होता. अन्यायाचा तो कर्दनकाळ होता. अन्यायाविरुद्ध बंड करण्याचे बाळकडू त्यांच्याकडून मिळविले.

नोकरीनिमित्त वडिलांना अनेक ठिकाणी फिरावे लागल्यामुळे भाऊरावांचे प्राथमिक शिक्षण वेगवेगळ्या ठिकाणी झाले. पाचवी इयत्ता पास झाल्यानंतर त्यांना कोल्हापूरमधील राजाराम हायस्कूलमध्ये दाखल केले. जैन वसतिगृहात त्यांची राहण्याची व भोजनाची व्यवस्था करण्यात आली. भाऊराव बोर्डिंगमधील बरेच नियम पाळत नसत. परिणामी, त्यांना वसतिगृह सोडावे लागले. फक्त इंग्रजी सहावीपर्यंत शिक्षण असलेल्या या मुलाने शिक्षणाच्या क्षेत्रात थक्क करणारे कार्य करून दाखविले. म्हणून हा मुलगा पुढे कर्मवीर भाऊराव पाटील बनला.

अभ्यासात भाऊरावांचे लक्ष नसले तरी कुस्ती, मल्लखांब यांसारख्या खेळात ते नेहमी आघाडीवर असायचे. त्यामुळेच राजर्षी शाहू महाराजांच्या वाड्यात त्यांना आश्रय मिळाला. त्यांच्या वाड्यातच भाऊरावांनी सामाजिक सुधारणेचे बाळकडू घेतले. वयाच्या अठराव्यावर्षी त्यांचा विवाह लक्ष्मीबाई बरोबर झाला. त्यामुळे नोकरी व्यवसाय करण्याची गरज निर्माण झाली.

● नोकरी व व्यवसाय :

भाऊराव पाटील यांनी प्रारंभी शेठ मणिकचंद पानाचंद या मुंबईच्या जवाहऱ्याच्या दुकानात काम केले. पुढे सातारा येथे शिकवण्या घेतल्या. किल्लोस्कर आणि ओगले या कारखान्यातील उत्पादनाचा फिरता एजंट म्हणून काम केले. यासाठी त्यांना भारतभर प्रवास करावा लागला. महाराष्ट्रातल्या सामाजिक परिस्थितीची जाणीव त्यांना झाली. त्यांच्या मनातला समाजसेवक खडबडून जागा झाला. समाजाचे अज्ञान आणि दारिद्र्य दूर करायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. शिक्षण म्हणजे जनजागृती, जनजागृती म्हणजे समाजक्रांती आणि समाजक्रांतीतून नवसमाजनिर्मिती हे सूत्र त्यांनी त्या काळात आपल्या मनात पक्के केले. त्यांनी आपल्या सार्वत्रिक शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली

● डांबर प्रकरण :

कोल्हापूराला किंग एडवर्ड यांच्या पुतळ्याला १४ फेब्रुवारी, १९१४ मध्ये कोणीतरी डांबर फासले. त्या प्रकरणी अण्णासाहेब लठ्ठे यांच्यावर संशय घेण्यात आला. भाऊरावांनी त्यांच्या विरोधात साक्ष द्यावी म्हणून त्यांना

फार छळण्यात आले. परंतु त्यांनी खोटी साक्ष दिली नाही. पोलीसांच्या छळाला कंटाळून त्यांनी दोनवेळा आत्महत्येचा प्रयत्न केला. पण त्यातून ते बचावले. पुढे या डांबर प्रकरणातून त्यांची सुटका झाली.

● रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना आणि विकास :

गोरगरीबांच्या मुलांच्या शिक्षणाच्या उन्नतीकरता एक संस्था असावी असे भाऊरावांना व तेथील कार्यकर्त्यांना वाटत होते. सर्व जातीजमातींच्या मुलांना एकत्र करून त्यांना अभ्यास करवून घेणे, त्यांना शिक्षणसाहित्य पुरवणे, अभ्यासाकडे लक्ष देणे, व्यसनापासून दुर ठेवून चांगले संस्कार करावेत यासाठी संस्था स्थापन करण्याचा उद्देश होता. सन १९१० मध्ये सांगली जिल्ह्यातील दुधगांव या ठिकाणी शिक्षणप्रसारक संस्थेची स्थापना केली. दि. ५ सप्टेंबर, १९१९ रोजी कराड शेजारच्या काले या गांवी सत्यशोधक समाजाची मोठी परिषद भरली. या परिषदेमध्ये रयतेच्या मुलांना शिक्षण देण्याच्या हेतूने 'रयत शिक्षणसंस्था' सुरू करण्याचे ठरवले. दि. ४ ऑक्टोबर, १९१९ रोजी विजयादशमीच्या शुभ मुहूर्तावर काले येथे रयत शिक्षण संस्था स्थापन करण्यात आली. या रयत शिक्षण संस्थेचे 'वटवृक्ष' हे बोधचिन्ह ठरविण्यात आले.

● वसतीगृहाची स्थापना :

कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी १९२४ मध्ये काले येथून रयत शिक्षण संस्थेचे स्थलांतर सातारा येथे केले. याच वर्षी 'छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस' हे वसतिगृह स्थापन केले. आज या संस्थेच्या अनेक शाळा, माध्यमिक शाळा, अध्यापन विद्यालये आणि महाविद्यालयातून ज्ञानदानाचे कार्य चालविले जात आहे. या शिक्षण संस्थेचे ध्येयवाक्य 'स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद' असे आहे. कर्मवीर अण्णाच्या शैक्षणिक कार्यात त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाईचा हातभार फार मोठा होता.

खेड्यापाड्यातून आलेल्या बहूजन समाजाच्या मुलां-मुलींच्या निवासाची आणि भोजनाची व्यवस्था व्हावी म्हणून वसतीगृहे सुरू केली. सातारा येथील 'छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस' मध्ये विविध जातीतील मुले एकत्र राहू लागली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सुरू केलेल्या वसतीगृहातील दिनचर्येमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबीवृत्ती, आत्मनिर्भरता आणि सन्मार्गी प्रवृत्ती निर्माण होण्यास मदत झाली. शैक्षणिक कार्यात कर्मवीरांच्या पत्नी लक्ष्मीबाईचा हातभार फार मोठा होता. एके प्रसंगी बोर्डिंगमधील मुलांना खाण्यासाठी काही नव्हते म्हणून त्या मातेने आपले मंगळसूत्र मोडले होते. या गोष्टीवरून त्यांच्या मनात असलेल्या निस्सीम त्यागाची कल्पना येते.

● मुष्टीफंड योजना :

वसतीगृहासाठी प्रारंभी अण्णानी मुष्टीफंड योजना सुरू केली. पुर्वी गावात पिठाच्या गिरण्या नव्हत्या. स्त्रिया भल्या पहाटे उठून घरीच जात्यावर दळण दळत असत. दळण दळण्यापूर्वी गृहिणी वसतिगृहासाठी जात्याच्या वरती खुंटिला अडकवलेल्या पिशवीत मूठभर अन्न टाकीत असे. प्रत्येक घराघरात अडकवलेल्या पिशवीतले धान्य वसतिगृहातील मुले गोळा करत व त्यांच्या जेवणाची सोय होई. म्हणून या योजनेला मुष्टीफंड योजना म्हणत होते.

भाऊरावांचे वसतीगृह म्हणजे स्वावलंबी शिक्षणांचे एक कृतीशील प्रयोगकेंद्र आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा

मोठा प्रयोग होता. वसतीगृहात राहणारी मुले गरीब रयतेची होती. अशा मुलांच्या राहण्याच्या आणि भोजनासाठी खर्चासाठी त्यांनी 'कमवा आणि शिका' ही अभिनव योजना सुरू केली. त्यातून त्यांनी श्रमप्रतिष्ठेची दिक्षा तर दिलीच परिणामी विद्यार्थ्यांचे हात कामाला लागले. म.गांधीजींना भाऊराव पाटील यांच्या कार्याचा गौरव करताना असे म्हटले आहे की, 'जातिनिरपेक्ष असे सर्वांकरिता संयुक्त वसतिगृह काढून भाऊरावांनी नवमानव निर्मितीचा प्रयोग सुरू केला होता.'

● सत्यशोधक चळवळ आणि अण्णा :

महात्मा जोतीराव फुले यांनी २४ सप्टेंबर, १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून जातीभेद उच्चाटन, बहूजन समाजात शिक्षणप्रसार, अस्पृशांचा उद्धार, अंधरूढीपरंपरा नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केला. पण फुले यांच्या नंतर सत्यशोधक चळवळ थंडावली. त्या चळवळीला राजर्षी शाहू महाराजांनी राजाश्रय दिला. पुढील काळात भाऊरावांनी फुले आणि शाहू छत्रपतींच्या कार्याची पताका स्वताःच्या खांद्यावर घेतली. त्यांनी सत्यशोधक चळवळीसाठी सातारा, पुणे, विदर्भ व मराठवाडा हा भाग पालथा घालून जनजागृतीचे मोठे कार्य केले. महात्मा फुले, शाहू छत्रपती, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे कार्य पुढे चालू ठेवले व वर्षानुवर्ष चालत आलेल्या रूढी, परंपरा, अनिष्ट प्रथा भाऊरावांनी बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला. म. गांधींच्या स्वदेशी व्रताचा स्वीकार करून आयुष्यभर हातांनी विणलेले खदीचे कपडे वापरण्याची व अनवाणी फिरण्याची शपथ भाऊरावांनी घेतली.

● शैक्षणिक तत्त्वज्ञान :

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान म्हणजे शिक्षणाकडे पाहण्याची त्यांची एक विशिष्ट आणि विशाल जीवनदृष्टी होय. अगदी सामान्याला समजेल, पेलवेल अशी व्यवहार, सहज आचरणात आणता येईल अशी शैक्षणिक पध्दत म्हणजेच त्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान होय. कर्मवीर अण्णानी कोणत्याही विद्यापीठाची पदवी घेतली नव्हती. पण बहूजन समाजाची आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक परिस्थिती त्यांनी जवळून पाहिली होती. त्यासाठी समाजात बदल घडून विकास साध्य करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणरूपी गंगोत्री घरोघरी पोहचविण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षणांच्या माध्यमातून सामाजिक प्रगती करण्यासाठी कृतीच्या माध्यमातून त्यांनी प्रयत्न केला. शाळा, महाविद्यालये आणि वसतीगृहातून केलेल्या विविध प्रयत्नातून त्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आकाराला आले. स्वावलंबन, स्वाभीमान, स्वाध्याय आणि स्वातंत्र्य या चतुःसूत्रीवर व मानवतावादांवर आधारलेल्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा त्यांनी स्विकार केला.

इ.स.१९८६-८७ अखेर संपूर्ण महाराष्ट्रभर १६ पूर्व प्राथमिक शाळा, ३२१ माध्यमिक विद्यालये, ८ अध्यापन विद्यालये, २९ महाविद्यालये, ७९ वसतिगृहे, ६ कार्यालये, ३७ इतर शाखा व एकूण शाखा ४९६ असा या रयत शिक्षण संस्थेचा पसारा आहे. आज ७५० पेक्षा जास्त शाखामधून जवळ जवळ ५ लाखापेक्षा जास्त विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. आशिया खंडातील सर्वात मोठी व शैक्षणिक गुणवत्ता निर्माण करणारी संस्था म्हणून तिचा नावलौकिक आहे. कर्मवीरांनी लावलेल्या वटवृक्षाला आज अनेक पारंब्या फुटलेल्या आहेत.

● भाऊरावांच्या कार्याचा गौरव :

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा सन्मान अनेक सामाजिक संस्थानी मानपत्र देऊन केला. भारत सरकारने त्यांना 'पद्मभूषण' हा किताब देऊन त्याचा गौरव केला. पुणे विद्यापीठाने 'डी.लिट.' ही पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला. तर महाराष्ट्रातील तमाम जनतेने 'कर्मवीर' ही पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला. यशवंतराव चव्हाण कर्मवीरांच्या कार्याचा गौरव करतांना म्हणतात, "कर्मवीर ही व्यक्ती नव्हती. ती एक संस्था होती. बहुजन समाजात ज्ञानाचा प्रकाश पसरविण्यासाठी त्यांनी आपले आयुष्य वेचले व महाराष्ट्रात नवयुग निर्माण केले. त्यांची रयत शिक्षण संस्था म्हणजे महाराष्ट्रात नवजीवन ओतणारी गंगा आहे." ह. रा. महाजन म्हणतात, "अमेरिकेत निग्रोंना शिक्षण देण्याचे कार्य अतिशय बिकट परिस्थितीत करणारा बुकर टी. वॉशिंग्टन साऱ्या जगात ओळखला जातो. कर्मवीर भाऊरावांनी दरिद्री देशात बहुजन समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे कार्य केले ते वॉशिंग्टनपेक्षा काडीमात्रही कमी नाही. महाराष्ट्राचा हा बुकर टी. वॉशिंग्टनच होता." अशा या थोर कर्मवीराचे ९ मे, १९५९ रोजी निधन झाले. अत्यंदर्शनासाठी पुण्यातील ससून हॉस्पिटलमध्ये जनसामान्यांची रीघ लागली होती.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

अ) योग्य ते पर्याय निवडून विधाने पूर्ण लिहा.

१. कर्मवीर आण्णांनी सांगली जिल्ह्यातील येथे शिक्षणप्रसारक संस्था स्थापन केली.
अ) मिरज ब) दुधगाव क) कवलापूर ड) पलूस
२. ५ सप्टेंबर १९१९ रोजी सत्यशोधक समाजाची परिषद येथे भरली.
अ) काले ब) सातारा क) कुंभोज ड) कोल्हापूर
३. रयत शिक्षणसंस्थेचे हे बोधचिन्ह आहे.
अ) वटवृक्ष ब) आंबा क) पिंपळ ड) लिंब
४. कर्मवीर भाऊराव पाटलांना विद्यापीठाने डी. लीट ही पदवी बहाल केली.
अ) मुंबई ब) पुणे क) शिवाजी ड) सोलापूर
५. हा किताब देवून भारत सरकारने कर्मवीर भाऊराव पाटलांना सन्मानिय केले होते.
अ) पद्मश्री ब) भारतरत्न क) पद्मभूषण ड) पद्मविभूषण

ब) खालील उपप्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यांत लिहा :

- १) कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी कोणत्या कारखान्यांचे फिरता एजंट म्हणून काम केले?
- २) कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्था केव्हा स्थापन केली?
- ३) वसतीगृहातील मुलांच्या भोजनासाठी कर्मवीर आण्णांनी कोणती अभिनव योजना राबविली?
- ४) कर्मवीर भाऊराव पाटील यांना भारत सरकारने कोणता किताब देऊन गौरव केला?

४.२.२ शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे : (इ.स.१९१९ ते १९८७)

● प्रस्तावना :

समाजसुधारणा चळवळीत कार्य करणाऱ्या समाजसुधारकांना राष्ट्राच्या उज्वल भवितव्यासाठी समाज जागृत करण्यास शिक्षण हे महत्वाचे माध्यम वाटले. अज्ञानाच्या अंधकारामध्ये अडकलेला समाज शिक्षणाशिवाय प्रकाशमान होणार नाही. शैक्षणिक विकास म्हणजे मानवाचा सर्वांगीण विकास होय. शिक्षणाच्या भक्कम आणि मजबूत पायावरच मानवी जीवणांचे यश अवलंबून आहे. यासाठी महाराष्ट्रातील काही समाजसुधारकांनी आणि तज्ञांनी आपले आयुष्य शिक्षणकार्यासाठी, शिक्षण प्रसारासाठी समर्पित केले. गरीब, गांजलेल्या व मागासलेल्या बहुजन समाजासाठी महात्मा जोतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महाराज सयाजीराव गायकवाड, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंजाबराव देशमुख आणि शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे यांचे कार्य महनीय आहे. महाराष्ट्रातील कोल्हापूरच्या श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे संकल्पक, संस्थापक, संवर्धक दलितमित्र, शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांना ओळखले जाते समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाशिवाय साधन नाही हे त्यांनी ओळखून शिक्षणरूपी कार्यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले. त्यासाठी आहोरात परिश्रम घेतले.

● जीवन वृत्तांत :

शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे यांचा जन्म ९ जून १९१९ रोजी सातारा जिल्ह्यातील रामपूर या खेड्यात झाला. रामपूर हे पाटण तालुक्यातील चिपळूण-पुणे रस्त्यावरील एक निसर्गसंपन्न गांव होय. बापूजीच्या वडिलांचे नांव ज्ञानोजी तर आईचे नाव तानूबाई असे होते. त्यांचे बालपणाचे नाव गोविंदराव होते. त्यांना चार बंधू व दोन बहिणी. गोविंदा एक वर्षाचा असताना त्यांच्या आईचा मृत्यू झाला. पण त्यांच्या पित्याने मायेची उब देऊन त्यांचा सांभाळ केला. गोविंदा अवघ्या बारा वर्षांचा असताना त्यांचे वडिल मरण पावले. अशा अवस्थेतही गोविंदरावांनी आपल्या गुणाने आपला विकास करून घेतला.

गोविंदाचे प्राथमिक शिक्षण रामपूरमध्येच झाले. शाळेत प्रवेश करण्यापूर्वीच त्याला वडिलांनी लिहायला, वाचायला शिकविले होते. वयाच्या आठव्या वर्षी शाळेत गेलेला गोविंदा मुळातच हुशार असल्यामुळे एकाच वर्षात दोन परीक्षा देत प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले. त्याच्या या विलक्षण प्रगतीमुळे त्यास पाचवीच्या वर्गातून एकदम सातवीच्या वर्गात बसवण्यात आले. इ.स. १९३३ मध्ये गोविंदा इयत्ता सातवीची परीक्षा पास झाला. पुढील हायस्कूलचे शिक्षण घेण्यासाठी इस्लामपूरात दाखल झाला. इस्लामपूर येथे परशुराम हे त्याचे सर्वांत मोठे बंधू नोकरीनिमित्त राहात होते. त्यांच्या कडे वास्तव केले. काही वर्षांतच परशुराम यांचा विवाह झाल्यानंतर ते वर्षभरातच पत्नीसह बेळगावला राहण्यासाठी गेले. गोविंदा पुन्हा पोरका झाला. या काळात श्री. षण्मुख कापसे यांनी गोविंदाचा काही काळ सांभाळ केला. त्यानंतर इस्लामपूरचे सभ्य व प्रतिष्ठित गृहस्थ श्री. नेर्लेकर पाटील आणि षण्मुख कापसे यांनी गरीब, अनाथ व होतकरू मुलांसाठी रामाच्या देवळात वसतिगृह सुरू केले होते. त्यांत गोविंदाला ठेवले. वार लावून त्याच्या जेवणाची व्यवस्था केली. अशा परिस्थितीला सामोरे जाऊन गोविंदा १९३८ मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा पास झाला.

मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यानंतर गोविंदास नोकरी लागत होती. पण त्याने महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्याचा निर्णय घेतला. वडील बंधू परशुरामभाऊंच्या साहाय्याने ते 'राष्ट्रवीर' चे संपादक शामराव देसाई व डॉ. आप्पासाहेब पवार यांना भेटले. त्यांच्या कृपेने कोल्हापूरमधील 'राजाराम कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. राहण्याची सोय 'प्रिन्स शिवाजी बोर्डिंग' मध्ये झाली. राजर्षी शाहू महाराजांच्यामुळे गोविंदासारख्या अभागी तरूणांना वसतीगृहात राहून शिक्षण घेता आले.

महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असतानाच त्यांनी, छत्रपती शिवाजी महाराज, राजर्षी शाहू महाराज, विवेकानंद यांच्या चरित्राचा अभ्यास केला. साऱ्या जगाला मानवतेचा संदेश देणाऱ्या महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा गोविंदरावांवर प्रभाव होता. गोविंदरावांची राहणी साधी, उच्च विचारसरणी आणि सेवाभावीवृत्ती पाहून त्यांचे स्नेही श्री. आर. डी. पाटील यांनी त्यांना सर्वप्रथम 'बापूजी' या नावाने संबोधले. यानंतर प्रिन्स शिवाजी बोर्डिंगमधील सर्वजण त्यांना बापूजी म्हणू लागले. आज सारा महाराष्ट्र त्यांना 'बापूजी' या नावाने ओळखतो आहे.

शिक्षण सुरू असतानाच त्यांचा विवाह बेळगांव येथील नानासाहेब पाटील यांची कन्या सुशिला बरोबर १५ डिसेंबर १९४० रोजी मारूती मंदिरात अत्यंत साध्या पद्धतीने झाला. विवाहानंतर बापूजी कोल्हापूरात आले. राजाराम कॉलेजातील बापूजींचे गुरू 'थोर इतिहास संशोधक डॉ. आप्पासाहेब पवार' यांनी बापूजींच्यावर सोंडूर संस्थानातील घोरपड्यांच्या ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनाची जबाबदारी सोपवली. ती त्यांनी यशस्वीरित्या पूर्ण केली. त्यांची ही कामगिरी, हुशारी व चिकाटी पाहून सोंडूर संस्थानचे संस्थानिक 'यशवंतराव घोरपडे' यांनी आपले राजपुत्र व राजकन्या यांना इंग्रजी, मराठी व गणित शिकवण्याची जबाबदारी बापूजींवर सोपवली. युवराज मुरारराव घोरपडे यांच्या शिक्षणासाठी बापूजींनी त्यांच्याबरोबर परदेशी जावे असे सांगितले. परंतु बापूजी परदेशात न जाता १९४२ च्या क्रांती लढयात भाग घेतला.

● स्वातंत्र्य लढयातील सहभाग :

क्रांतिसिंह नाना पाटीलांच्या सोबतीने बापूजींनी १९४२ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात उडी घेतली. याच सुमारास म. गांधीजींनी इंग्रजाना हाकलून लावण्यासाठी 'चले जाव ची घोषणा' ८ ऑगस्ट, १९४२ रोजी केली. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी 'प्रतिसरकार' स्थापन करून ब्रिटिश सत्तेला मोठा हादरा दिला. नागनाथ नायकवडी यांच्या मार्गदर्शनाखाली बापूजी भूमिगत चळवळीत दाखल झाले. तरूण तडपदार नेते बॅ. नाथ पै आणि बापूजींनी सभा, गुप्त बैठका, कार्यक्रमांद्वारे बेळगांव आणि खानापूरात लोकजागृतीचे कार्य केले. बापूजींच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील बहूमान करण्यासाठी भारत सरकारने 'स्वातंत्र्यसैनिक' म्हणून सन्मान पत्र बहाल केले आहे. महाराष्ट्र सरकारने बापूजींच्या भूमिगत आंदोलनातील सहभागामुळे त्यांना सन्मानपत्र देऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव केला आहे.

● रयत शिक्षण संस्थेतील कार्य :

स्वतः शिकावे आणि इतरांना शिकवावे. या उद्देश्याने प्रेरित होऊन प्रिन्स मराठा बोर्डिंगमधील बापूजी आणि त्यांच्या ध्येयवादी मित्रानी इस्लामपूरात 'श्रीराम समाजसेवा मंडळाची' स्थापना करून पंधरा प्राथमिक शाळा सुरू केल्या. दोन वर्षे बापूजींनी शिकवण्याचे काम मनापासून केले. श्रीराम समाजसेवा मंडळाचे अध्यक्ष

म्हणून त्यांनी काम पाहिले. १९४२ च्या क्रांती लढ्यात भाग घेता यावा म्हणून पंधरा प्राथमिक शाळा कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या रयत शिक्षण संस्थेला जोडून दिल्या.

१२, १३ मे, १९४५ रोजी पूज्य साने गुरूजी यांच्या अध्यक्षतेखाली विद्यार्थी काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांची परिषद कराड तालुक्यातील कापील या गांवी भरली. या परिषदेत रयत शिक्षण संस्थेचे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी आपले जीवन समर्पित करून सातारा जिल्ह्याची पर्यायाने देशाची सेवा केल्याबद्दल त्यांना एक लाख रूपयांची थैली अर्पण करण्याचे ठरले. निधी समितीचा अध्यक्ष या नात्याने बापूजीनी ७०,००० रूपयांचा निधी जमा केला. बापूजीनी निधी जमविण्यासाठी पायपीट केली. २७ नोव्हेंबर, १९४८ रोजी महात्मा फुले यांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी सातारा येथील धनिणीच्या बागेत राष्ट्रसंत श्री. सद्गुरू गाडगे महाराज यांच्या शुभहस्ते कर्मवीर अण्णाना रु. १,०१,१११/-ची थैली अर्पण करण्यात आली. या प्रसंगी बापूजीचा सत्कार झाला व त्यांनी घेतलेल्या कष्टांचे चीज झाले. म.गांधीजींच्या हत्येनंतर क्रांतिकारकांचा साताराही पेटून उठला. २७ फेब्रुवारी, १९४८ रोजी गृहमंत्री मोरारजी देसाई यांनी सातार्यातील जवाहर चौकातील भाषणात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची नालस्ती केली. ही गोष्ट बापूजींना आवडली नाही बापूजी व्यासपीठावर गेले आणि ते ओरडले, 'मोरारजी, भाऊरावांच्याबद्दल उच्चारलेला 'सैतान' शब्द परत घ्या, बेजबाबदार आरोप करू नका.' अशा परखड शब्दात बापूजींनी गृहमंत्र्याला खडसावले होते.

● स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना :

रुकडी येथील रयत शिक्षण संस्थेच्या हायस्कूलमध्ये हेडमास्तर म्हणून बापूजींनी सहा वर्षे काम केले. विविध देण्या आणि कार्यक्रम घेऊन वसतिगृह बांधले. त्यांच्या कामाचा गौरव म्हणून रयत शिक्षण संस्थेचे आजीव सेवक पद त्यांना दिले. परंतु त्यामुळे हितशत्रू वाढले. बापूजींना हे आवडले नाही त्यांनी रयत शिक्षण संस्थेतून बाहेर पडण्याचे ठरविले. नवी शिक्षण संस्था सुरू करण्याचा त्यांनी कर्मवीर आण्णांच्याकडे मनोदय व्यक्त केला. आण्णांनी बापूजींना आशीर्वाद दिला.

दि. १९ ऑक्टोबर, १९५४ रोजी कराड मधील योगेश्वर मुरलीधर मंदिरात आपल्या सहकारी मित्रांच्या व हितचिंतकांच्या समवेत बापूजींनी नवीन संस्था स्थापन करून तिला पूर्ण वाहून घेण्याबद्दल शपथा घेतल्या. नवी संस्था जन्माला आली. त्यानंतर १ नोव्हेंबर, १९५४ रोजी तासगाव तालुक्यातील तुरची येथे बापूजींचे जवळचे सहकारी मित्र बी. ए. बाबूर यांच्या मळ्यात रात्री बारा वाजता एक बैठक आयोजित केली. परमपूज्य स्वामी रामानंद भारती हे उपस्थित होते. या बैठकीत 'श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था' असे संस्थेचे नामाकरण करण्यात आले. बापूजींनी संस्थेस आपल्या कार्याची दिशा दाखविणारे आपले ध्येय निर्देशित करणारे बोधवाक्य दिले 'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार'. या बोधवाक्यातील प्रत्येक शब्दाची व्याप्ती प्रचंड आहे. श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्थेचे मुख्य कार्यालय कोल्हापूर येथे आहे.

● बापूजींचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान :

बापूजी नेहमी म्हणत, 'केवळ स्वराज्य नको तर सुराज्य हवे. मी देशाला असे नागरिक देऊ इच्छितो की,

जे आत्मविकसित असतील आणि ज्यांच्यात राष्ट्रीय विकासाची सक्रिय तळमळ असेल बापूजींनी संस्थेची जी घटना तयार केली त्यातील काही मुद्द्यांतून त्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान स्पष्ट होते. काही मुद्दे- १) ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार २) सत्य, शील, प्रामाणिकता, त्याग व पिळवणुकीस आळा ही पंचतत्त्वे शिक्षणातून जीवनात उतरविणे. ३) समाजाचा सांस्कृतिक विकास साधणे. ४) आचार, विचार व उच्चार यांच्या पावित्र्यावर भर देणे. ५) राजकारण आणि भेदाभेद यांपासून सर्वस्वी अलिप्त राहणे.

बापूजींच्या जीवनप्रवासाचे तेज शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात आहे. ते विद्यार्थ्यांविषयी म्हणतात. 'तरूणांनी विकाराला थारा न देता सुविचाराधीन राहून स्वतःचा व देशाचा उध्दार घडवावा, त्यांची मने विशाल हवीत.' प्राचार्य, प्राध्यापकासंबंधी ते म्हणतात, 'गाढा व्यासंग, सखोल अभ्यास, निष्कलंक चारिष्य, आपल्या विषयात तज्ज्ञ, सत्प्रवृत्त, वक्तशीर व बोले तैसा चाले या गुणांनी युक्त असावा.'

बापूजी शिक्षणक्षेत्राबाबत म्हणत, 'शिक्षणक्षेत्र हे न्यायदानाप्रमाणे स्वायत्त असावे. यांत्रिक पध्दतीचे नियम व शासकिय हुक्मान्वये चालू नये कारण त्यामुळे जाज्वल्य, जिवंत समाजकार्य होणार नाही. त्यात चैतन्य असणार नाही.' शिक्षणपध्दती ही समाजाभिमुख, जीवनाभिमुख असावी. विद्यार्थी शिक्षणाकडे येत नसेल तर शिक्षणाने विद्यार्थ्यांकडे गेले पाहिजे. शिक्षणातून विद्यार्थी व संपूर्ण समाजाचे परिवर्तन हा प्रमुख हेतू त्यांनी ठेवला होता.

● बापूजींचे शैक्षणिक कार्य व प्रसार :

स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेसाठी आपले उभे आयुष्य बापूजींनी समर्पित केले तेच या संस्थेचे संकल्पक, संस्थापक, सवर्धक बनले. बापूजींनी ६ जून १९५५ मध्ये कोल्हापूर, तासगांव, चाफळ, तारळे, उंडाळे येथे माध्यमिक शाळा सुरू केल्या. कोल्हापूर आणि चाफळ येथे वसतिगृहे सुरू केली. लवकरच त्यांनी आपल्या संस्थेचा पसारा सातारा, सांगली, कोल्हापूर, उस्मानाबाद, बीड, रत्नागिरी, रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यात वाढविला. त्यांना शैक्षणिक शाळा, महाविद्यालये काढण्यासाठी ना. बाळासाहेब देसाई आणि ना. यशवंतराव चव्हाण यांनी मदत केली. त्यांनी बहुजनांच्या आणि मागासवर्गीयांच्या शिक्षणप्रसारासाठी अनेक सवलती दिल्या. त्यामुळे बापूजींना महाराष्ट्राच्या दऱ्या-खोऱ्यात, खेडोपाडी, झोपडीपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार करता आला. ठाणे जिल्ह्यात वारली या आदिवासी लोकांच्यासाठी डहाणू येथे त्यांनी आश्रमशाळा सुरू केली. संस्थेच्या कार्याचा व्याप १९८७ पर्यंत पुढील प्रमाणे होता. १६४ माध्यमिक शाळा, १४ महाविद्यालये, ८ डी.एड. कॉलेज, २ कन्या महाविद्यालये, २ कन्याशाळा, २ रात्र शाळा, २ आणि वसतिगृहे, ३५ एकूण २२७ सुरू होती. यावरून बापूजींच्या कार्याची आपणास कल्पना येते.

● बापूजींच्या कार्य-कर्तृत्वाचा गौरव :

शिक्षणक्षेत्रातील बापूजींचे कार्य पाहून महाराष्ट्रातील समाजाने त्यांना 'शिक्षण महर्षी' उपाधि देऊन गौरवीले. तर बापूजींचा वाढदिवस साजरा करून त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांना परमपूज्य असे संबोधले. महाराष्ट्र शासनाने त्यांच्या सामाजिक कार्याची नोंद घेवून 'दलित मित्र' या किताबाने गौरवले. दि. ११ फेब्रुवारी, १९८६ रोजी शिवाजी विद्यापीठाने बापूजींचा 'डॉक्टर ऑफ लेटर्स' (डी. लिट) ही सन्मानाची सर्वोच्च पदवी

देऊन त्यांचा गौरव केला. त्यांच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील भूमिगत कार्याचा गौरव भारत सरकार व महाराष्ट्र शासनाने 'स्वातंत्र्यसैनिक' म्हणून मानपत्र दिले आहे.

गरीबांच्या झोपडीपर्यंत ज्ञानाचा प्रकाश पोचवून, बहूजन समाजाला शिक्षणांच्या माध्यमातून आत्मनिर्भर बनविणाऱ्या या थोर शिक्षण महर्षींची प्राणज्योत दि. ८ ऑगस्ट, १९८७ रोजी मालवली. बापूजी साळुंखे यांनी आपल्या शैक्षणिक कार्याचा डोंगरच उभा करून आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात आपले नांव अजरामर केले. त्यांचा जीवनवृत्तांत युवापिढीला सदैव प्रेरणादायी आहे.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

अ) योग्य ते पर्याय निवडून विधाने पूर्ण लिहा.

१. शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे यांचा जन्म रोजी सातारा जिल्ह्यातील रामपूर या खेड्यात झाला.
अ) ९ जून १९१९ ब) ९ जुलै १९१९ क) ९ सप्टेंबर १९१९ ड) ९ ऑक्टोबर १९१९
२. गोविंदरावांचे परममित्र आर. डी. पाटील यांनी गोविंदरावांना सर्वप्रथम म्हणून संबोधले.
अ) बापूजी ब) परमपूज्य क) शिक्षणमहर्षी ड) कर्मवीर
३. सोंडूर संस्थानच्या राजपूत्राचे बापूजी होते.
अ) मार्गदर्शक ब) शिक्षण क) राजगुरू ड) गुरू
४. श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्थेचे मुख्य कार्यालय येथे आहे.
अ) कोल्हापूर ब) कराड क) सातारा ड) तासगाव

ब) खालील उपप्रश्नांची उत्तरे एक वाक्यात लिहा :

- १) डॉ. आप्पासाहेब पवार यांनी सोंडूर संस्थानच्या घोरपडे घराण्यांच्या ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनाची जबाबदारी कोणावर सोपविली?
- २) बापूजी साळुंखे यांनी भूमिगत चळवळीत लोकजागृतीचे कार्य कोठे केले?
- ३) श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्थेचे बोधवाक्य कोणते आहे?
- ४) श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्थेची स्थापना केव्हा करण्यात आली?
- ५) शिवाजी विद्यापीठाने बापूजी साळुंखे यांच्या शैक्षणिक कार्याचा गौरव म्हणून कोणती पदवी बहाल केली?

● प्रस्तावना :

डॉ. पंजाबराव देशमुख हे विदर्भातील बहूजन आणि मागासवर्गीय जनतेचा प्रमुख नेता म्हणून त्यांनी केलेले सामाजिक, राजकिय आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य महनीय आहे. बहूजन समाज आणि मागासवर्गीय समाजाच्या आणि शेतकऱ्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांनी कार्य केले. त्यांनी शिक्षणाच्या प्रसारातून सामाजिक ऐक्य स्थापन करण्याचे कार्य केले. अस्पृशता निवारण्यासाठी त्यांचे योगदान महत्वाचे आहे. म्हणून आधुनिक महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी कार्य करणाऱ्या सुधारकांत त्याची गणना केली जाते.

● जीवन वृत्तांत :

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म २७ डिसेंबर, १८९८ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील पापळ या गांवी एका सधन शेतकरी कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव शामराव व आईचे नांव राधाबाई असे होते. त्यांच्या कुटुंबाकडे वंशपरंपरागत मोठी संपत्ती होती. ते मोठे जमीनदार होते. त्यांचे मूळ आडनांव कदम होते. परंतु, देशमुखी वतनामुळे त्यांचे आडनांव देशमुख हे रूढ झाले.

त्यांचे प्राथमिक शिक्षण त्यांच्या पापळ या जन्मगांवी झाले. पुढील शिक्षणाची सोय गांवात नसल्यामुळे ते अमरावतीच्या हिंदू हायस्कूलमध्ये दाखल झाले. इ.स. १९१८ मध्ये अमरावतीच्या हिंदू हायस्कूल मधून ते मॅट्रिक पास झाले. मॅट्रिक झाल्यावर ते पुणे येथील फर्ग्यूसन महाविद्यालयात दाखल झाले. पदवी संपादन करण्यापूर्वी त्यांना उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला जाण्याची संधी मिळाली. त्यांनी एडीनबर्ग विद्यापीठाची एम्. ए. आणि ऑक्सफर्ड विद्यापीठाची डी.फील्. ही पदवी संपादन केली. पंजाबरावांनी लिहिलेल्या 'वैदिक वाङ्मयातील उद्गम आणि विकास' या प्रबंधाबद्दल त्यांना पीएच्.डी. ही पदवी मिळाली. इंग्लंडमध्ये असताना त्यांनी बार-अॅट-लॉची पदवीही संपादन केली. इंग्लंडमधील आपले शिक्षण पूर्ण करून जुलै, १९२६ मध्ये ते भारतात परत आले.

भारतात परतल्यावर त्यांनी अमरावती येथे वकिलीचा व्यवसाय सुरू केला. लवकरच त्यांनी सार्वजनिक जीवनात भाग घेतला. त्यांचे विचार बरेच प्रागतिक होते. जेव्हा जातीयतेची बंधने अतिशय कडक होती. सन १९२७ मध्ये मुंबईच्या सोनार जातीतील विमलाबाई वैद्य यांच्याबरोबर पंजाबरावांचा विवाह झाला. त्यामुळे विदर्भात, विशेषतः मराठा समाजात मोठी खळबळ निर्माण झाली. तथापी, या विरोधाला पंजाबराव डगमगले नाहीत. विवाहनंतर विमलाबाईंनी बी.ए आणि एल्.एल्.बी ची पदवी संपादन केली. पंजाबरावांच्या सर्व सामाजिक कार्यात त्यांनी उत्पुर्तपणे भाग घेतला. विमलाबाईंचा विविध स्त्रीसंघटनांशी संबंध आला.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांना अनेक महत्वाच्या आणि सन्मानांच्या जागेवर काम करण्याची संधी मिळाली. सन १९२८ मध्ये अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष बनले. सन १९३० मध्ये प्रांतीय कायदेमंडळात सदस्य म्हणून त्यांची निवड झाली आणि त्याचवेळी त्यांनी शिक्षण, कृषी आणि सहकार खात्याचे मंत्री म्हणून कार्य केले. परंतु त्यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा १९३३ मध्ये राजीनामा दिला. पंजाबरावांनी अमरावती मध्यवर्ती बँकेचे अध्यक्ष म्हणून काम केले. काही काळ त्यांनी देवास संस्थानचे राजकिय मंत्री म्हणून काम केले.

सन १९४६ मध्ये भारतीय राज्यघटना समिती स्थापन करण्यात आली. घटना समितीचे सदस्य म्हणून पंजाबरावांनी काम पाहिले. ते लोकसभेवर १९५२, १९५७ आणि १९६२ अशा तीनवेळा निवडून गेले. सन १९५२ ते १९६२ पर्यंत केंद्रीय मंत्रीमंडळात ते कृषीमंत्री होते. त्यांच्या मंत्रीपदाच्या कारकिर्दीत त्यांनी विविध समित्यावर काम केले. त्यांनी अनेक देशाना भेटी दिल्या. त्यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा चापर देश आणि भारतीय समाजाच्या सेवेसाठी केला. समाजाच्या आणि शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी त्यांनी विविध योजना राबविल्या. त्यामुळेच समाजसुधारकांमध्ये पंजाबराव देशमुखाना महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. १० एप्रिल, १९६५ रोजी त्यांचे निधन झाले.

● सामाजिक कार्य :

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शैक्षणिक कार्या बरोबर सामाजिक कार्य महत्त्वाचे आहे. त्यांनी समाजातील अनिष्ट रूढी आणि परंपरांच्या निर्मूलनासाठी कार्य केले.

हिंदू धर्मातील जातीभेदाला त्यांनी प्रखर विरोध केला. दि. १३ आणि १४ नोव्हेंबर, १९२७ मध्ये 'वर्धा अस्पृश परिषद' अमरावती येथील 'इंद्रभुवन थिएटर' मध्ये भरली होती. या परिषदेचे अध्यक्षस्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भूषविले होते. अस्पृश्यता निवारणासाठी अमरावती जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष असताना त्यांनी सार्वजनिक विहिरी अस्पृश्यांसाठी खुल्या केल्या. अमरावती येथील अंबादेवीचे मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले व्हावे म्हणून त्यांनी सत्याग्रह केला. त्यांनी स्थापन केलेल्या 'श्रद्धानंद छात्रालयात' सर्व जातिजमातींच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जात असून सामाजिक एकतेचे वातावरण निर्माण केले होते. मागासलेल्या जातींच्या उन्नतीसाठी त्यांनी अखिल भारतीय मागास जाती संघाची स्थापना केली. यावरून अस्पृश्यता निवारण्याविषयी व समाजातील सर्व घटकांना समान हक्क मिळावेत याविषयी त्यांना तळमळ होती हे स्पष्ट होते. स्वतः आंतरजातीय विवाह करून जातीसंस्थेची बंधने तर त्यांनी झुगारून दिलीच पण तरूण पिढीसमोर एक आदर्श घालून दिला.

● शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य :

बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शिक्षणाचा प्रसार होणे डॉ. पंजाबरावांना आवश्यक वाटत होते. सुशिक्षित झालेला समाज आपला विकास करू शकेल असा त्यांना विश्वास वाटत होता, म्हणूनच प्रारंभीपासून त्यांनी शिक्षणविषयक कार्याला गती दिली. त्यासाठी त्यांनी १९२६ मध्ये अमरावती येथे 'श्रद्धानंद छात्रालय' सुरू केले आणि विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देऊन सर्व जातीसमूहातील धर्मातील विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला.

अमरावती जिल्हा कॉन्सिलचे अध्यक्ष म्हणून काम करताना प्राथमिक शिक्षण सर्वांसाठी पंजाबरावांनी सक्तीचे केले. याच सुमारास त्यांनी जादा कर बसवून जमा होणारा पैसा शिणासाठी खर्च करण्याची योजना आखली. प्रांतीय मंत्रीमंडळात शिक्षणमंत्री म्हणून कार्य करताना गरीब आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता यावे म्हणून विविध सोयी-सवलती उपलब्ध करून दिल्या.

सन १९३२ मध्ये डॉ. देशमुखानी अमरावती येथे 'श्री शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी' या शिक्षणसंस्थेची स्थापना करून ग्रामीण आणि शहरी भागात मोठया प्रमाणात प्राथमिक शाळा, विद्यालये व महाविद्यालये आणि

वसतिगृहे सुरू केली. या कार्याबरोबरच प्राथमिक शिक्षकांच्या विविध समस्यांची उकल करण्यासाठी त्यांनी 'प्राथमिक शिक्षण संघ' स्थापन करून शिक्षकांचे प्रश्न आणि अडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न केला.

● शेतकऱ्यांच्या सुधारणेचे प्रयत्न :

डॉ. पंजाबराव देशमुख हे शेतकरी कुटुंबापैकी होते. त्यांनी शेतकऱ्यांची दैनावस्था, त्यांचे मागासलेपण, त्यांची होणारी पिळवणूक व विविध अडचणींचे जवळून निरीक्षण केले होते. त्यामुळे त्यांनी शेतकऱ्यांची या अवस्थेतून सुटका करण्यासाठी व या वर्गाची प्रगती घडवून आणण्यासाठी निरनिराळ्या उपाययोजना केल्या. शासनाच्या विविध योजना यशस्वीपणे राबवून शेतकऱ्यांच्या विकासाचे कार्य केले. १९२७ मध्ये त्यांनी 'शेतकरी संघ' स्थापन केला. शेतकरी संघाच्या प्रचार व प्रसारासाठी 'महाराष्ट्र केसरी' हे वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रावरील विचारांमधून शेतकऱ्यांविषयी त्यांची तळमळ जाणवते.

शेतकऱ्यातील अज्ञान, दारिद्र्य आणि मागासलेपणा दूर करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. त्याच बरोबर व्यापारी, सावकार इ. कडून होणारी शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबावी म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य आणि चांगली किंमत मिळवून देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

● केंद्रीय मंत्रीमंडळात कृषी मंत्री म्हणून कार्य :

स्वातंत्र्यानंतर १९५२ मध्ये पंजाबरावांच्यावर केंद्रीय मंत्रीमंडळात कृषीमंत्री म्हणून जबाबदारी सोपविण्यात आली. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या हितासाठी विविध योजनांची आखणी करून त्या योजना यशस्वीपणे राबविल्या. आपल्या देशातील शेतकऱ्यांनी प्रगत अशा तंत्रज्ञानाचा शेतीत अवलंब करावा. विविध योजना आणि प्रकल्प त्यांनी राबविले. आपल्या देशातील शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेण्यासाठी पारंपारिक पध्दतीने शेती व्यवसाय न करता आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, शास्त्रीय पध्दतीचा अवलंब करावा म्हणून त्यांनी चालना दिली. परदेशातील प्रगत शेतीपध्दतीचा आणि तांत्रिक बाबीचा वापर शेतकऱ्यांनी करावा असे त्यांना वाटे. जपानी भातशेतीचा देशभरातील शेतकऱ्यांनी अवलंब करावा म्हणून संपूर्ण देशात या पध्दतीच्या शेतीचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी मोहिम राबविली. त्याचा परिणाम भाताच्या वाढत्या उत्पादनात झाला. यापाठीमागे त्यांची अशी इच्छा होती की, प्रगत शेतीपध्दतीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांची आर्थिक प्रगती व्हावी.

● भारत कृषक समाज स्थापना :

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी सन १९५५ मध्ये 'भारत कृषक समाज' स्थापन केला. या भारत कृषक समाजाचा हेतू असा होता की, भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा विचार करून त्यावर योग्य तो सल्ला व मार्गदर्शन करून शेती व्यवसायाला चालना देण्याचा होता. या समाजाच्यावतीने 'राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री संघ' स्थापन केला. अशा प्रकारच्या विविध संघटनांच्या मदतीने भारतीय शेतकऱ्यांना आधुनिक शेतीतंत्राचे ज्ञान देऊन त्यांच्या समस्या सोडविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. कृषीक्षेत्रात आपल्या शेतकऱ्यांनी केलेल्या प्रगतीचे ज्ञान जगाला व्हावे या उद्देशाने त्यांनी १९६० मध्ये दिल्ली येथे 'जागतिक कृषी प्रदर्शन' भरविले. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकऱ्यांच्यासाठी केलेल्या कार्याचे स्मरण म्हणून अकोला येथे डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठाची स्थापना करण्यांत आली.

● पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचे मूल्यमापन :

महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या विशषतः अस्पृशांच्या, बहुजनांच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक कार्य करणाऱ्या महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यासारखेच कार्य करणारा सुधारक म्हणून पंजाबराव देशमुखाचा उल्लेख करावा लागतो. विदर्भात शिक्षणसंस्था स्थापन करून त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार केला. त्यांना मिळालेल्या पदाचा, सत्तेचा वापर त्यांनी लोकहितासाठी केला. बहुजन समाजाच्या प्रामुख्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांचे कार्य समाजाच्या दृष्टीने असामान्य मानता येते.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :

अ) खालील उपप्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा :

- १) डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी केव्हा व कोणाबरोबर विवाह केला?
- २) डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी १९२७ मध्ये बोलविलेल्या 'वर्धा अस्पृश्य परिषदेचे' अध्यक्षस्थान कोणी भूषविले?
- ३) पंजाबराव देशमुखांनी अमरावती येथे कोणती शिक्षणसंस्था स्थापन केली?
- ४) शेतकऱ्यांना जागृत करण्यासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी कोणते वृत्तपत्र सुरू केले?
- ५) 'भारत कृषक समाज' कोणी व केव्हा स्थापन केला?

४.५ सारांश :

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजक्रांतीचे, समाजउत्थानाचे व समाजगृतीचे केलेले कार्य बहुमोलाचे आहे. त्यांनी श्रमशिक्षणातून स्वालंबन, स्वाभिमान, स्वाध्याय व स्वातंत्र्य या चतुःसूत्रीवर शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची उभारणी केली. त्यांनी रयत शिक्षणसंस्थेची स्थापना करून 'कमवा व शिका' असा मूलमंत्र देवून, वसतिगृहाची सोय उपलब्ध करून देवून गरीबांच्या शिक्षणाची सोय केली. त्यांनी सत्यशोधक चळवळीतून समाजजागृती केली. चळवळीचे कार्य भाऊरावांनी सामान्य माणसापर्यंत पोहचवले. त्यांनी शिक्षणप्रसाराच्या कार्याला अखेरच्या श्वासापर्यंत वाहून घेतले. ज्ञानी, गुणवान, कर्तव्यतत्पर व सामार्थ्यवान पिढ्या निर्माण करण्याचे महान कार्य कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी केले.

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात शिक्षणाची गंगा पोहचवण्यासाठी भंगिरथ प्रयत्न केले. विद्यार्थीदशेतच इस्लामपूर येथे श्रीराम समाजसेवा मंडळाची स्थापना केली. सोंडूरच्या घोरपडे घराण्याच्या सर्वकष संशोधनाचे कार्य पूर्ण केले. स्वातंत्र्य लढ्यात चांगले कार्य केले. रयत शिक्षणसंस्थेत कार्य केले. स्वतः श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्था स्थापन करून बहुजनांच्या शिक्षणाची मोठी सोय उपलब्ध करून दिली. बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी त्यांनी केलेले कार्य ऐतिहासिक आहे.

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी अंतरजातीय विवाह करून समाजाला आदर्श घालून दिला. विदर्भात शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी स्थापन करून शिक्षणप्रसाराचे मोठे कार्य केले. त्यांनी अस्पृशता नाहीसी करण्यासाठी विहिरी, मंदिरे खुली करून महान कार्य केले. शेतकऱ्यांना अज्ञानातून, सावकारी कर्जाच्या पाशातून मुक्त करण्यासाठी विविध संस्था स्थापन केल्या. शेतकऱ्यांनी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेतीतून अधिक उत्पादन घेता यावे म्हणून जागृती केली. त्यांचे कार्य महनीय आहे.

● विद्यापीठीय स्वरूपाचे प्रश्न

वस्तुनिष्ठ प्रश्न :

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा :

१. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी केलेल्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा आढावा घ्या.
२. बापूजी साळुंखे यांची शिक्षणक्षेत्रातील कामगिरी सांगा.
३. डॉ. पंजाबराव देशमुखानी केलेल्या कार्याचा आढावा घ्या.

ब) टिपा लिहा :

१. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान
२. कर्मवीर आण्णा व सत्यशोधक चळवळ
३. मुष्टीफंड योजना
४. डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य
५. शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे श्री. स्वामी विवेकानंद संस्थेतील कार्य
६. डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे सामाजिक कार्य.
७. भारत कृषक समाज
८. डॉ. पंजाबराव देशमुख

४.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ :

- निराधार : आश्रय नसलेला
- अनाथ : पोरका, निराश्रीत
- अव्यभिचारी : व्यभिचार न करणारा
- पूंजी : संपत्ती
- विजयादशमी : दसऱ्याचा सण